

Нодирбек Абдулаҳатов, Толибжон Ғозиев,
Исмоилжон Тўхтабоев

Шоҳимардон зиёратгоҳи

«ФАРҒОНА» нашриёти,
2009 йил

*«Олтин мерос» Халқаро ҳайрия жамғармаси Фарғона
вилоят бошқармаси ҳомийлигида чоп этилди*

Тақризчилар: **А. Турдиалиев,**
филология фанлари номзоди

Ш. Зиёдов,
тарих фанлари номзоди

**Масъул
муҳаррир:** Ашурбек Мўминов,
тарих фанлари доктори.

Н.Абдулаҳатов, Т.Ғозиев, И.Тўхтабоев
ШОҲИМАРДОН ЗИЁРАТГОҲИ.

«ФАРҒОНА» нашриёти, 2009 й. -72б

ISBN 978-9943-347-48-9

*Мазкур рисола Муҳаммад алайҳиссаломнинг амаки-
ваччаси ва куёви, чаҳорёрлардан бири Ҳазрат Али ибн Абу Толиб
(600–661) каррамаллоҳу ваҷжаҳу (ул зотнинг юзини Аллоҳ
мукаррам қилсин) билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳлар ва халқона
қарашлар, ривоятлар ҳамда зиёратгоҳларда ўтказиладиган турфа
хил расм-русмлар ва урф-одатлар ҳақида ҳикоя қилади.*

*Китоб «Водий қадамжойлари» рукнида чоп этилиб, кенг
китобхонлар оммасига мўлжалланган.*

© Н.Абдулаҳатов, Т.Ғозиев, И.Тўхтабоев.

ҲАЗРАТ АЛИ ШОҲИМАРДОН

*Абдулаҳад охунд Исроилбой ўглининг
ёрқин хотарасига бағишланади.*

Маълумки, Муҳаммад пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг куёви ва амакиваччаси, афсоналарга бой тарихга эга инсон, ислом динининг улуғ ва қўрқмас тарғиботчиси, «Асадуллоҳ», яъни «Худонинг шери», «Шоҳимардон», яъни «Мардлар шоҳи» тахаллусини олган ислом лашкарбошиси, чорёрларнинг тўртинчи ва сўнггиси бўлган Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳу (ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин) милодий 661 йил 21 январда Куфа масжидида намоз ўқиётган чоғи 63 ёшида шаҳид бўлган ва Нажаф шаҳрида дафн этилган.

Лоҳурлик исломшунос Х.У.Раҳмоннинг келтирган маълумотларига кўра, Ҳазрат Алининг васиятига биноан унинг жасади дастлаб шу шаҳарда дафн этилган¹.

Тарихдан маълумки, Бағдод шаҳридан жанубда 160 км узоқликда жойлашган Нажаф шаҳри қадимдан ўзининг зиёратгоҳлари билан машҳур бўлган. XVI асрда яшаб ўтган турк олими Сейди Али Раиснинг «Миръотул мамолик» («Мамлакатлар кўзгуси») китобида баён этилишича, ҳазрат Одам (ас), Нух (ас) ва Шамъун (ас) каби пайғамбарларнинг қабрлари ҳам худди шу шаҳарда жойлашган эди².

Ривоятларга кўра, Ҳазрат Алига атаб дастлабки

¹Раҳман Х.У. Хронология исламской истории: 570-1000 гг от Р.Х. Нижний Новгород. 2000. С.44.

²Сейди Али Раис. Миръотул мамолик. Т.: Фан, 1963. – Б. 48.

сағана аббосийлар халифаси Ҳорун ар-Рашид (786–809) кўрсатмасига биноан, 791 йилда барпо этилган. Ибн Ҳавқалнинг хабар беришича, Мосул ҳокими, ҳамдонийлардан бўлган Абу Хайжа унинг тепасига катта гумбаз ўрнатган¹. Ўша даврлардан бошлаб Ҳазрат Алининг Нажафдаги мақбараси улкан мажмуага айланиб, Макка ва Мадинадан кейинги учинчи зиёратгоҳ сифатида машҳур бўлган. Унинг бу қабри ҳақида араб шоири Ас-Саййид Муҳсин ал-Амин ал-Ҳусайний ал-Омилий «Ҳазрат Али қабри қасидаси» номли шеърида: «Бу жойга келсанг, оёқ кийимларини ечиб олгин, чунки сен оёқ кийими билан юрадиган ҳар қандай жойдан устун водийдасан» деган мисраларни келтиради². Кейинчалик, Соҳибқирон Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳам Ҳазрат Алининг Нажаф шаҳридаги мазорига алоҳида эътибор берилганлигини «Темур тузуклари»да баён этилган³.

Али ибн Абу Толибнинг яна бир мазори XII асрда Балхнинг шарқий тарафида, шаҳардан 20 км масофада жойлашган Хожа Хайр қишлоғида Султон Санжар замонида 1136 йили очилган бўлиб, андалусиялик олим Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Аҳмад ал Гарнатийнинг берган маълумотларига кўра, бу ерда халифа Али (к.в.) дафн қилинган⁴.

Тарихий манбаларда таъкидланишича, Умавийлар сулоласи (660-750) ҳокимиятга эришгандан кейин Ҳазрат Алининг авлодлари ўлдирилиб, уларга ҳурматсизлик кўрсатилган. Жумладан, Умавийлар тарафдорлари Зайд ибн Алининг мурдасини қабрдан чиқаришиб, бошини кесиб олиб халифа Ҳишомга (724-743) юборганлар, жасадини эса Дамашқ дарвозасига осиб қўйишган. Ҳишомдан кейинги халифа Валид (743-744) эса уни куйдириб юборади.

¹Ислом энциклопедияси.Т.,2004. – Б. 180.

²Очилов С. Ҳазрат Али ва маънавияти. Т.: Ўқитувчи,1998. –Б. 42.

³Темур тузуклари. Т.: Гафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 97.

⁴Джо – Анн Гросс. Мусулманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Д., 2004. С. 150.

Ўша вақтда хуросонлик саркарда Абу Муслим (тахминан 727-755 йй.) Аббосийлар (750-1258 йй.) ҳомийси сифатида Умавийларга қарши курашиб, катта муваффақиятларга эришган эди. У олтинчи имом Жаъфар Содикқа (765 йилда вафот этган) махфий хат йўллаб, уни халифалик мақомига кўтариш ниятида эканини билдиради. Бунга жавобан Жаъфар Содик (р.а.) аввало, Абу Муслимнинг имкониятини, кучи ва содиқлигини синаш мақсадида, иккинчидан Хуросон аҳолисининг Ҳазрат Али (к.в.) оиласига ихлос ва эътиқодини ошириш, қолаверса, унинг қабрига душманлар томонидан ҳурматсизлик кўрсатилишига йўл қўймаслик учун Абу Муслимга халифанинг тобутини Балх вилоятига элтиб, вақтинча у ерга дафн этиб қўйиш вазифасини топширади.

Абу Муслим топшириқни камоли ифтихор билан қабул қилиб, уни бажаришни бу каби ишларга қодир айёрлари жумласидан бўлмиш Зўлобий Марвазийга тоширади. Айёрлар Алининг жасади солинган сандиқни кечаси туяга ортиб, Марвшоҳжаҳон томон йўл оладилар. Кўҳинур ва Калаф (ҳозирги Килифт) йўлидан Амударё орқали уни Балхга олиб бориб, шаҳарнинг шарқий томонида жойлашган Ҳайр ё Ҳайрон деган қишлоқда, сандиқ устига ҳақиқат ёзилган бир лавҳани қўйиб яширинча кўмадилар.

Абу Муслим ҳарбий ва сиёсий ишлар билан банд бўлгани сабабли воқеани оммага эълон қилишга улгуролмай, бир муддатдан кейин Аббосий халифа Мансур Давониқий томонидан ўлдирилади. Мазкур вазифани бажарган кишилар ҳам ё ўлдирилиб, ёки тумтарақай бўлиб кетадилар. Имом Жаъфар Содик(р.а.) ҳам қазо қилади. Шу тариқа жасаднинг Балхда экани махфий қолади. Аббосийлар ҳокимлигидан кўп йиллар ўтгач, Ҳорун ар-Рашид бир қариядан амакиваччаси Али ибн Абу Толибнинг Нажафда кўмилгани ҳақидаги хабарни эшитиб, у ерда бир мухтасар бино қурдиради. Ундан кейин Аздулдава Дайламий ва сўнгги даврларда Нодиршоҳ

иморатни такмил этиб, баланд миноралар, олтин қандиллар билан безайдилар.

Манбаларда айтилишича, Абулҳорис Санжар ибн Маликшоҳ Салжуқий (1117-57) салтанатидан 19 йил ўтганда Мавр шаҳри дорул-иморасида (амирлик маркази) Абу Муслимга тегишли бўлган муамолот дафтарида мазкур ҳодисани эслатувчи бир қанча ҳужжат ва маълумотлар топилади. Улар орасида Абу Муслимнинг Имом Жаъфарга ёзган мактуби ва имомнинг Абу Муслимга Ҳазрат Али тобутини Нажафдан Балхга олиб бориш учун қилган тавсияси, Зўлобий орқали бу иш бажарилгани, тобут Ҳайрон қишлоғида кўмилгани ҳақида маълумот бор эди...

Қабр топилгандан кейин Амир Кумоч бу хабарни Султон Санжарга ёзиб юборади. Султон кўп назру ниёз олиб, лашкари билан Марвшоҳжаҳондан Балхга келиб, қабрни зиёрат қилади. Сандиқни Марвга олиб кетмоқчи бўлади, лекин истихоралардан изн тополмай, тепанинг тагида рухом тошдан бир гумбаз ва тепа устига хом ғиштдан бир мазор қуриб, келажакда унинг ўрнига мақбара барпо этиш ниятида ўз мулкига қайтиб кетади. Лекин умрининг охиригача ниятини амалга ошириш учун имконият тополмай дунёдан ўтади»¹.

Бу қабр Чингизхон (1162-1227) истилоси даврида вайрон бўлиб, 1480 йил темурий Султон Ҳусайн Мирзо (1469-1506) тарафидан қайта тикланган. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, ҳижрий 885 (милодий 1481) йили шайх Боязид Бистомийнинг авлодларидан бўлган Шамсиддин Муҳаммад китоблардан бирида Ҳазрат Али (к.в.) мазори мавжудлигини аниқлайди ва кўрсатилган жойдан «Бу қабр Аллоҳнинг шери, Расули Худонинг домоди, Ҳазрат Алининг қабридури», деб ёзилган оқ мармар тошни топишга муяссар бўлган. Ал-Гарнатийнинг келтиришича, Балх ҳокими ва унинг навкарлари ҳамда уламолар Ҳазрат Алининг

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Равзаи Шариф // Тафаккур, 1999. №2. – Б. 67-68.

чиримасдан яхши сақланган танасини ўз кўзлари билан кўришга муяссар бўлганлар¹.

Маълумотларга кўра, Ҳазрат Алининг Балхдаги серфайз мазори дастлаб «Ҳазрати Имом равзаси» номи билан машҳур бўлган. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Муншаот» китобида айнан шу ном билан тилга олинади: «Қуллик дуосидан сўнгра шуни арз қилимизким, Ваҳфада зиёрат қилиш муносабати билан Имом равзасига келинган эди, давлатингиз дуоси қилингайким, Илдириш келди. Яна бир дуо билан ўзни эслатмоқ кўрилди.

Ҳар қаёнга юриш қилсангиз фатҳу зафар ёрингиз бўлсин ва барча офатлар ва балолардан ҳақ таоло посбонингиз омин»².

Тарихчи Муҳаммад Тоҳирнинг ёзишича, Балхда Ҳазрат Али(к.в.)га атаб қурилган мақбаранинг бош меъмори машҳур шоир, тарихнавис, мусиқашунос Камолиддин Биноий (1453-1512) бўлган. Муҳаммад Тоҳирнинг эътирофига кўра, Биноийнинг маҳорати билан барпо этилган ушбу мақбара икки аср ўтса ҳам ўз маҳобатини сира йўқотмаган эди³. Кейинчалик, Ҳазрат Али мазори атрофидаги қишлоқлар, ҳамом ва бозорлар шу мазорга вақф тариқасида инъом этилган⁴. XIX асрга келиб, қишлоқ катта шаҳар қиёфасини олди ва Ҳазрат Али мазори шарафига «Мазори Шариф» дея юритила бошланган⁵. Ўзбек хонлари даврида ҳам бу мазор хонларнинг сеvimли зиёратгоҳларидан бири саналган. Жумладан, Ҳофиз Таниш Бухорий(тахм.1549-1635) «Абдуллонома» асарида Абдуллахон II нинг 1584 йили мазкур мазорни қандай зиёрат қилганлиги

¹Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. М.: Наука, 1966. С. 646.

²Алишер Навоий. Муншаот / Изоҳли баён муаллифи, нашрга тайёрловчи: Ю.Турсунов. Т.: Маънавият, 2001. – Б.41.

³Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Т.: Фан, 1985. С.18.

⁴Бартольд В.В. Сочинения II часть 2. М.: Наука, 1964. С. 235.

⁵Вечеслов М.Г. Археологические памятники в Афганистане// Афганистан. М., 1923. С. 131.

батафсил ҳикоя қилинган¹.

Ушбу Мозори шарифни муқаддас жойни зиёрат қилиш Шайбонийлардан кейинги Аштархонийлар даврида ҳам муҳим аҳамият касб этганлигини кўрамиз. Чунончи, Аштархонийлар (1602-1753) сулоласига мансуб хонлар томонидан Ҳазрат Али мазорини зиёрат қилиш уларнинг анъанавий одатларидан бири бўлганлиги «Тарихи Муқимхоний» асарида ҳам ўз ифодасини топган².

«Тарихи Муқимхоний»да зикр этилишича, Балхда Саид Субхонқулихон (1680-1702) даврида қаттиқ зилзила юз бериб, хонақоҳ гумбази қулаганда хон дарҳол равзани зиёрат қилиб, гумбазни чиройли ва шукуҳли шаклда қайтадан қурдиради.

Маълумотларга кўра, Мозори шарифдан ташқари Афғонистон диёрида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Қобул, Сарипул, Жузжон вилоятларида ҳам мавжуддир³. Шундай экан, Ҳазрат Али билан боғлиқ рамзий қадамжойлар қайси юртларда мавжуд эканлиги масаласи ўз ечимини топган эмас.

Ҳазрат Алининг бирор пайт Марказий Осиёга келганлиги тўғрисида ҳеч қандай тарихий шоҳидликлар мавжуд эмас. Аксинча, ушбу ҳудудларнинг араблар томонидан истило қилиниши ва ерли аҳолининг ислом динига киритилиши Ҳазрат Али(к.в.) вафот этиб кетгач юз берганлиги тарихан аниқдир. Шундай бўлсада, Марказий Осиёнинг исталган ҳудудида сизга «Ҳазрат Алининг оёғи теккан қадамжой»ни албатта кўрсатишади ва у билан боғлиқ ривоятларда ҳақиқат ва адолат йўлида жасорат кўрсатувчи баҳодир, мардлар шоҳи сифатида

¹Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. Иккинчи китоб. Т.: Шарқ, 2000. 152

²Мухаммед Юсуф Мунши. Муқимханская история. Т.: Издательство АН, 1956. С. 226-227.

³Григорьев С.Е. Святые реликвии ислама и Афганистан. Хирка пророка Мухаммада по материалам афганских исторических источников // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С. 256.

тасвирланади¹.

Модомики, Ҳазрат Али(к.в.) Турон заминига келмаган экан, унинг бу ерда шу қадар машҳурлигининг сабаби нимада? Нима учун халқимиз ҳозирги кунда ҳам унинг қадамжойларини муқаддас зиёратгоҳ сифатида эъзозлаб келишади? Айниқса, халифаликнинг шарқдаги энг чекка ўлкаси деб атаб келинган Фарғона водийсида Ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ зиёратгоҳлар қандай пайдо бўлган? Бу саволларга жавоб беришдан олдин, аввало, Ислом тарихига назар ташлаш лозим.

Маълумки, Ҳазрат Али(к.в.) Расули ақрам Муҳаммад алайҳиссаломга энг яқин олти кишидан ҳамда жаннати эканликлари башорат қилинган ўн саҳобадан бири бўлган². Манбаларнинг кўрсатишича, Ҳазрат Алининг отаси Абу Толиб камбағал бўлган, шу сабабдан пайғамбаримиз у кишининг ўғлини ўз тарбиясига олган эдилар. Ҳатто пайғамбаримиз Ҳадичаи Куброга (тахм. 556-621) уйланиб, алоҳида оила қуришгач, яхшиликка йўйилсин, деган ниятда Алини ҳам ўз фарзандидек ёнларига олганлар. Бу билан амакилари Абу Толибга моддий ёрдам бергандай бўладилар³.

Али ибн Абу Толиб туғилганда, Расули ақрам ўттиз ёшда эди. Али Абу Толибнинг энг кичик ўғли эди. Алининг онаси Фотима хонимнинг айтишига кўра, ўғли туғилганда унга Али номини Муҳаммад (с.а.в.) танлаган экан, ҳатто тилларини унинг оғзига солиб, озгина эмдирган ҳам экан⁴. Ҳазрат Али кейинчалик, Муҳаммад пайғамбарнинг йўлдошига айланиб ҳатто кечалари ҳам у билан ёнма-ён ухлаган. Ҳазрат Али Расули ақрамнинг дунёдан эрта ўтиб кетган ўғиллари ўр-

¹Иброҳимов Н. Ҳазрат Али. «Мухбир» журналининг 1990 йил №10 соҳи.

²Ашараи Мубашшара. Араб имлосидан ҳозирги имлога ўтириб нашрга тайёрловчилар: Асадали Ҳақимжон, Анварали Ҳақимжон. Т., 1994. – Б. 14.

³Большаков О.Г. История халифата. В 4 т. Т.1. Ислам в Аравии (570-633). М., 2002. С.66.

⁴Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр // Мулоқот. Т., 1993, № 3-4. – Б. 39.

нини босганлиги учун ҳам улар бир-бирларига ота ва ўғилдек бўлиб, қолганлар¹. Ул зот Муҳаммад алайҳис-салом пайғамбар бўлишларининг иккинчи кунда, ўн яшарликларида иймон келтирганлар².

Келтирилган маълумотлардан кўриниб туриб-дикки, Ҳазрат Али асло бутларга сиғинмаганлар. Шунинг учун ҳам унинг муборак исмлари айтилганда «Каррамаллоху ваҷҳаху» (Ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин) дея таъзим бажо келтирилади³. Бу ҳақда Ҳазрат Али ўзининг шеърий ҳикматларида баён этади⁴.

У Пайғамбар(с.а.в.)га амакивачча, кейинчалик тутинган ўғил, куёв ҳамда оҳиратлик дўсти даражасига эришган зот сифатида машҳур бўлди. Муҳаммад пайғамбарнинг умрини охиригача котиби бўлиб хизмат қилди⁵. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафот этгач, жанозанинг ғусли (ювиш) билан машғул бўлиб, унинг муборак танасини сувга олган ҳам Ҳазрат Али эди⁶. Шу сабабдан Абулқосим Фирдавсий(тахм.940-1020) ўзининг «Шоҳнома» достонида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) мисоли куёш бўлса, Али унинг юлдузи эканлигини гўзал мисралар орқали баён этган эди⁷. Фирдавсийнинг Ҳазрат Али ҳақидаги эътирофлари кейинчалик ўз даврида шайх ул-имом номини олган Бурҳониддин аз Зарнужий (XII аср) мисраларида ҳам кўриш мумкин⁸. Худди шунингдек буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино (980-1037) асарларида ҳам бу ҳолат яққол ўз ифодасини топган⁹.

¹Вахтин Ю. Б. Жизнь пророка Мухаммеда. Т.: Литературно-художественное издание, 1991. С. 35.

²Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр... – Б. 40.

³Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at. Anqara, 1993. – Б. 55.

⁴Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон. Жамол Камол таржимаси. Т.: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 52.

⁵Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. Т.: Фан, 1977.36

⁶Ҳазрат Пайғамбар ҳаёти. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. –Б. 97.

⁷Фирдоуси. Шахнаме. Том первый. М., 1957. С. 13.

⁸Маҳмуд Ҳасаний. Устод ва шоғирд. Т., 2000. – Б. 26.

⁹Зоҳидов А. Абу Али ибн Синонинг фалсафий ёзишмалари тўғрисида // Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига (мақолалар тўплами). Т.: Фан, 1980. –Б. 95.

Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг Ҳазрат Алига бўлган меҳри унинг қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топган: «Али Аллоҳ ва Расулни севар, Аллоҳ ва Расул ҳам уни севади. Алини севган мени, мени севган Аллоҳни севади. Мен Алиданман, Али эса мендандур. Кимки Алини севса, у мени ҳам севар»¹.

Қон-қонигача диндор бўлган Ҳазрат Али камтар, очиққўнғил ва софдил киши сифатида мусулмон оламида шуҳрат топган². Ахлоқ ишларида у кам учрайдиган даражада назокатлиги билан ажралиб турарди, шуҳратпараслик ва таъмагирликни билмаган³. Шунга кўра, Ҳишом ибн ал Қалбий (820 йилда вафот этган) «...Расулудлоҳдан кейин одамларнинг энг шарафлиси... бу Али ибн Абу Толибдир» дея таъриф берган⁴.

Маълумотларга кўра, Ҳазрат Али ўрта бўйли, кўзлари қора ва катта-катта, юзи хушрўй, келишган, икки яғрини кенг, қорни бироз чиққан, бошининг тепаси сочсиз, қадди тик, қўл бармоқлари бақувват эди⁵.

Шарқшунос олим Абдусодиқ Ирисовнинг(1928-1998) ёзишича Ҳазрат Али жангта далил, силкиниб-силкиниб киришиб кетарди, ўзиям худо берган куч-қуввати бор, ким билан яккама-якка жанг қилса, устун келмай иложи йўқ эди. Қорачадан келган, кўксини тўлдирар даражада серсоқол, лекин оппоқ эди. Сочлари узун бўлганидан уни иккига бўлиб, икки томонга ташлаб юрар эди. Бош кийимига қора сариқ йўл тикдириб, сариғининг бир учини орқа томонига тортиб қўярди⁶.

Ҳазрат Али ҳақидаги қиссалар азалдан ота-боболаримиз томонидан, қиссахонлар тарафидан чойхоналарда, тўй-ҳашамларда, махсус йиғилишларда

¹Абдусодиқ Ирис... – Б. 42.

²Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари / Таржимон: Зокиржон Шарифов. Т.: Мовароуннаҳр, 2004. -Б. 60.

³Иброҳимов Н. Ҳазрат Али. «Мухбир» журналининг 1990 йил №10 со-ни.

⁴Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. Т., 1995. – Б. 49.

⁵Абдушукур Лакҳнави. Хулафои Рошиддин. Д., 2004. – Б. 159.

⁶Абдусодиқ Ирис... – Б. 40.

ўқилган. Одамлар ҳатто махсус қиссахонлик кечалари ташкил этиб, тонггача жангномалар эшитиб, ундан ҳузур-ҳаловат, маънавий лаззат топишган¹. Қолаверса, Ҳазрат Али(к.в.) номи нафақат халқ китобларида, балки фольклоршунос олима Музайяна Алавия (1909-1988) тўғри таъкидлаб ўтганидек тўйлардаги ёр-ёр кўшиқларида ҳам тилга олинган².

Ҳазрат Али тенги йўқ баходир бўлиш билан бирга, истеъдодли ижодкор ҳам эди. Ҳазрат Алининг илмий рисоалари, ахлоқ-одобга доир асарлари бизгача етиб келган³. Буларнинг ичида айниқса, Ҳазрат Алининг шеърӣ девони аҳамиятга молик бўлиб, унда у ўзининг илмӣ ва исломӣ ғояларини ифода этган⁴. Ривоятларга кўра, Ҳазрат Али(к.в.) қиёмат кунига қадар бўлажак воқеаларни олдиндан кўриб, улар тўғрисида «Жафри Жома» номли китобини ёзган ва уни ўз фарзандларига қолдириб кетган. Бу китоб кейинчалик абжад йўли билан келажакни билишдек «Илми хуруф»га асос солинишида асос бўлиб, хизмат қилган эмиш⁵. Муҳаммад пайғамбар: «Мен илмнинг бир шаҳри бўлсам, Али унинг эшигидир, илм ўрганмоқ истаганлар унинг эшигидан келсин», дейиши билан Ҳазрат Алининг олимликларига таъриф берган эдилар.

Маълумки, мажусийлар ўртасида қилич ва қалам тез-тез бирлашиб турганидек, исломда ҳам

¹Сайфиддин Рафъиддин. Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. Т.: Ёзувчи, 1992. – Б. 4.

²Музайяна Алавия. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. Т.: Фан, 1974. – Б. 16.

³Қаранг: Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М.: Наука, 1985; Давыдов А.С. Некоторые представления таджиков, связанные с животным миром // Этнография Таджикистана. Д.: Дониш, 1985; Полосин В. В. Фихрист Ибн ан Надима. Как историко-культурной памятник X века. М.: Наука, 1989; Мирзо Салимбек. «Кашкўли Салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин». Бухоро, 2003; *Муҳаммад Хусайн Обидиний Ҳазрати Али - Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди // Сино. 2007. №26; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008.*

⁴Сарвар Очил. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари. Т.: Минҳож, 2004. – Б. 17.

⁵Шараф-хан ибн Шамасиддин Бидлиси. Шараф-наме. Том I. М.: Наука, 1967. С.535.

уламолик билан кофирликка ва гумроҳликка қарши курашдаги жасорат кўпинча ёнма-ён борган. Ислоннинг қадимий тарихида бундай мисоллар кўп учрайди. Бунинг қадимги намуналаридан бири Ҳазрат Алининг зулфиқоридир. Диний ривоятнинг мазмунига кўра, бу зулфиқорнинг эгаси, айтиш чокда диний масалаларда ҳам мўътабар одам ҳисобланган¹.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, ўрта асрларда Ҳазрат Али (к.в.) ҳикматлари ҳар бир мусулмон ҳукмдорлари учун махсус тайин этилган ҳаттотлар томонидан кўчирилган. Жумладан, 1172 йили Маҳмуд Ҳоразмшоҳ учун Ҳазрат Али ҳикматлари араб тилидан форс тилига таржима қилинган эди². Ўша даврдаги сопол идишларга унинг «Қизганчиқлик ожизликнинг исёнидир», «Инсоф–олижаноблик белгисидир» сингари ҳикматли сўзлари туширилган³. Бундай идишлар Мовароуннахрнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган эди. Жумладан IX–XII асрларга мансуб Самарқанддан топилган сопол идишларда Ҳазрат Алининг илм ва сахийлик тўғрисидаги ҳикматлари акс этирилган⁴. Унинг ҳикматли сўзлари дардман беморларга шифо берганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд. Масалан, бу ҳақда ўзбек мумтоз адабиётининг намояндаси, шоир Бобораҳим Машрабнинг (1640-1711) «Мабдаи нур» номли маснавий усулида ёзилган шеърӣ-фалсафӣ-тасаввуфӣ асарида баён этилган⁵.

Маълумки, лақаб олган қаҳрамоннинг хусусияти унинг ана шу лақабидан ҳам англашиб туради. Чунки, лақаб унга бошқалардан ажратиб турадиган бир хусусияти борлиги учун ҳам берилади. Лақаблар ҳам кишиларга атаб қўйиладиган атоқли отларга ўхшаб, бир кишини бошқа бир кишидан (бир номга эга бўлган

¹Гольдцигер И. Ислон ҳақида маърузалар.Т.: Академия, 2001. – Б. 18.

²Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том IV. Т.: Издательство Академии Наук, 1957. С. 34.

³Ильясова С. Р, Ильясов Ж.Я. Арабская эпиграфика Ташкента в IX-X вв // Ўзбекистоннинг ислон цивилизацияси ривожига кўшган ҳиссаси. Т., 2007.

⁴Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX –XII вв // Эпиграфика Востока. М., 1963. XVI. С. 55.

⁵Бобораҳим Машраб. Мабдаи Нур. Т.: Фан, 1994. - Б. 76.

бир неча кишини) ажратиш, фарқлаш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам у баъзан кишининг исми ўрнида ҳам қўллана олади¹. Чунончи, Ҳазрат Алига халқ китобларида таъриф бера туриб, турли исм ва лақабларини қўллаганлар. Масалан, Ҳайдар (Арслон, жасур, довюрак, қудратли маъносида), Шоҳимардон (Мардлар шоҳи), Шери яздон (Аллоҳнинг шери), Абуҳасан (Ҳасаннинг отаси), Абутуроб (тупроқ отаси), Асадуллоҳ (Аллоҳнинг шери), Васийулла (Аллоҳ асрайдиган), Муртазо (танланган, сайланган) сингари исм ва лақаблар шу номлар жумласига киради. Унинг яна бири ар-Раддий (ёқимли, мамнун) лақаби ҳам бўлганлиги манбаларда тилга олинади². Қолаверса, Ҳазрат Алининг Нажафдаги мозори шарафига Нажафали исмини ҳам қўйиш ҳозирда анъанавий тус олган³.

Ҳазрат Алининг бу исмлари кейинчалик авлодларига нисбатан қўлланилган⁴. XX асрнинг бошларида шарқшунос Н.С.Ликошин (1860-1922) Ҳазрат Алининг Ҳайдари Каррор лақаби тўғрисида қуйидаги ривоятни келтиради: «Айтишларича, Али Муҳаммад пайғамбарнинг амри билан аждарҳони икки бўлак қилиб ташлагач, пайғамбар бир неча маротаба «Али Ҳайдар», деб шу исмни такрор айтган. Шундан сўнг, тўртинчи халифа Ҳайдар (илонлар устидан ғолиб келувчи) ва Каррор(қайтувчи) лақабини олган»⁵.

Маълумотларга кўра, уни Каррор – «қайтарувчи», «такрор ҳамла қилувчи» лақабини олишига уни жангда душманга қайта-қайта ҳамла қилганлиги сабаб бўлган. Бу, Ҳазрат Алининг жанг қилиш усулларида бири бўлган. Уни етти ном билан машҳур бўлганлиги

¹Абдурахмонов Д, Бегтемиров Ҳ. Ўзбек халқ дostonларининг ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967. – Б. 185.

²Баҳодиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.81.

³Ғафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. II қисм. Т., 1998. – Б. 14.

⁴Абу Мансур ас-Саолибий... – Б. 233.

⁵Дивана-и-Машраб. Т.: Издательская полиграфическая объединения имени Гафур Гулама, 1992. С.118.

китобларда ҳам айтиб ўтилган¹. Ҳазрат Алини Абу Туроб, яъни «Тупроқ отаси» деб аташларининг сабаби ҳам умри мобайнида шоҳона ҳаёт кечирмай, балки, баъзида тупроққа ётиб, тонглар оттирганлигидан далолат беради. Ҳатто ҳадисларда келтирилишича, Али учун Абу Туроб исмидек маҳбуброқ исм бўлмаган². Ҳазрат Алининг мазкур лақаби Бу Туроб шаклида ҳам тилга олинади³.

Ҳазрат Алига Асад (Шер) деб онаси ном қўйган⁴. Ҳазрат Алига Ҳайдар исмини онаси қўйганлиги ул зотнинг ҳикматларидаги мисраларда ҳам учрайди⁵. Маълумотларга кўра, умавийлар даврида ҳатто Ҳазрат Али қабрининг ўрни ҳам сир тутилган⁶. Қолаверса, нафақат унинг қabri балки, Али исмининг ўзи ҳам Умавия халифаларни даҳшатга солиб келган. Шу сабабдан, Умавия халифалари даврида Али авлодларини таъқиб қилиш билан бирга Али исмли болалар ҳам жазодан бебаҳра қолмаганлар. Бунга мисол тариқасида Мисрда яшаб ўтган фақиҳлардан бири Али ибн Рабаҳ ал-Лаҳмий ал-Мисрийни (636-735) олайлик. Асл исми Али бўлса ҳам, Умавийларнинг таъқибига учрамаслик учун отаси уни Улай деб атаб келган ва ким фарзандини Али деб атаса, бундан доим ғазабга тушган⁷.

1880 йили рус тадқиқодчиси Ф. Жуков Амударёнинг юқори оқимларини тадқиқ эта туриб, маҳаллий аҳоли Ҳазрат Алининг Қашамшам номи билан ҳам тилга олганликларини таъкидлаб ўтган эди⁸. Дарҳақиқат халқ китобларида Ҳазрат Али ўзини

¹Бобо Равшан қиссаси.Т.: Ёзувчи, 1991. – Б. 181.

²Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ал-жомий ас-саҳих. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. – Б. 523.

³Мирзо Ғолиб. Ғазаллар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 3.

⁴Абдусодиқ Ирис... – Б. 40.

⁵Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон... – Б. 122.

⁶Ислом энциклопедия.Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 180.

⁷Бойко К. А. Арабская историческая литература в Египте VII – IX вв. М.: Наука, 1983. С. 53.

⁸Жуков Ф. Верхнее течение Аму Дарьи // Туркестанские ведомости, 27 мая 1880.

Қашамшам исми билан атаганлиги тўғрисида мисоллар учрайди¹.

Ҳазрат Алининг Қашамшам исми хусусида олиб борган тадқиқотларимиз ҳам ўз самарасини берди. Маълумотларга кўра, ўтмишда Фарғона водийсида маҳаллий аҳоли Қашамшам сўзини «маҳкам, мустаҳкам» маъносида талқин этганлар. Чунки, Бобо Равшаннинг мушкулани осон қилиш учун ўз сўзида мустаҳкам қатъий туриб, Марғуб подшоҳнинг барча шартларини бажарганлиги сабабдан шу номни олган экан².

Қадимги даврлардан буён аجدодларимиз фарзандларини Ҳазрат Алидек шижоатли ва жасур бўлиб ўсишларини истаганликлари боис, уларга Муртазо, Асадуллоҳ, Шоҳимардон, Ҳайдарали, Алишер, Алижон, Алимардон сингари исмларни қўйганлар³. Умуман олганда Али исми Марказий Осиёда кенг тарқалган бўлиб кўплаб муқаддас жойлар ҳам Али исми билан боғлиқдир⁴.

Исмларга Али исмини қўшиб айтишда болани Али ўз паноҳида асрасин деган тушунчалар ётган⁵. Масалан, Шерали исмини олайлик. Мазкур исм «Шердек жасур довурак ўғилни Али ўз паноҳида асрасин» деган маънода бўлиб, кишилар бундай исмлар болаларни асраб, уларни ҳимоя қилиб келишига ишонганлар⁶. Бундан ташқари чақалоққа Али исмини берилиши унинг ҳаётига, тақдири ва бахтига катта таъсир кўрсатади деб қаралган. Чунки, Ҳазрат Али билан боғлиқ исмлар ҳосиятли номлардан бири бўлиб, болада Ҳазрат Алига хос яхши

¹Бобо Равшан қиссаси... – Б. 156.

²Дала тадқиқотари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Бешариқ тумани, Узун қишлоғи.

³Маллицкий Н. Г. Система наименования у коренного населения (гор. Т) // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т., Средазком-старис. 1928. С. 243.

⁴Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. Т.: Издательство АН, 1960. С. 25.

⁵Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1998. – Б. 27.

⁶Гафуров А. Имя и история. М.: Наука, 1987. С. 40

хислатларни юзага келтиришига шубҳа қилмаганлар. Чунончи, тарихда Ҳазрат Али исми билан аталган жуда кўплаб машҳур зотлар яшаб ўтганларки, беихтиёр уларни бу қадар машҳур бўлишларида ҳосиятли исмларининг ҳам таъсири бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Биргина XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси, шеърят мулкининг султони Низомиддин Мир Алишер Навоийни олайлик. Ул зотнинг саҳоват, мурувват бобидаги жавонмардлиги Ҳазрат Алига хос хислатларнинг мавжудлигидан эмасми? Мир Алишер учун Ҳазрат Али ғойибдан маънавий устоз бўлганлиги шак-шубҳасиздир. Бинобарин, Алишер Навоийнинг «Назм ул жавоҳир» шеърлар мажмуаси Ҳазрат Али бин Абу Толибнинг «Насрул-лаолий» асаридан илҳомланиб ёзилганлиги ҳам фикримизнинг яққол далилидир¹.

Ислом адабиётида барча ижобий хусусиятларга эга бўлган ёш, баҳодир йигитларга «фато» тушунчаси қўлланилган. Аммо бу тушунча барча учун эмас балки алоҳида улуғ зотларга, жумладан Ҳазрат Алига нисбатан қўлланилган. Қуръони Каримнинг 21-сура 60-оятда Иброҳим алайҳиссалом «фато» деб аталган. 18-суранинг, яъни «Ал-Қаҳф» сурасининг 10-оятда эса ғорда 309 йил ухлатиб қўйилган йигитлар ҳам «фато» деб аталади².

Ҳадисларда эса Али ибн Абу Толиб «фато», яъни мард эканлиги айтилади ва халқ орасида Ҳазрат Алига бағишланган қуйидаги мисралар жуда машҳур бўлган:

*Ло фато илло Али ло сайф илло зулфиқор,
Ҳар балойи ниш ояд даф кун Парвардигор.*

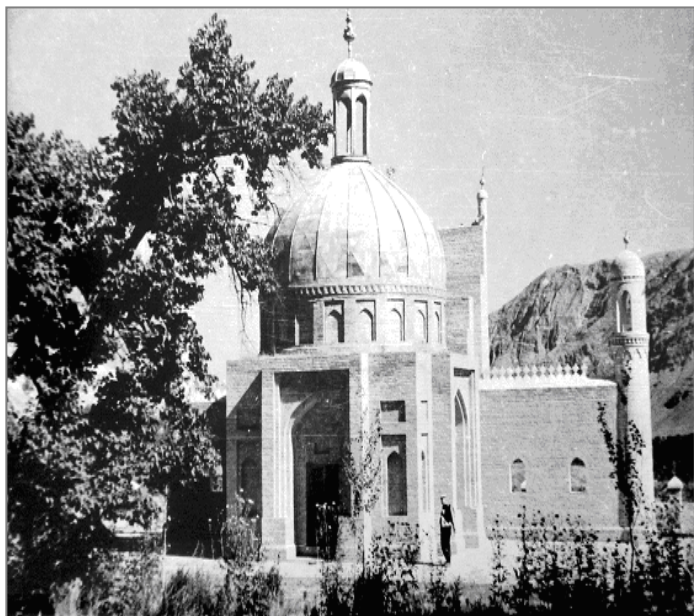
(Мазмуни: Алидан бўлак фато (мард) янглиқ мард киши йўқ, зулфиқордек қилич йўқ, Ҳар келган балони ўзинг қайтар парвардигор).

Муҳаммад пайғамбар ҳадисларидан олинган

¹Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири Аҳбоб. Гаржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 284.

²Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Т.: Шарқ, 1999. – Б. 71.

ушбу ҳикматли сўзлар кейинчалик, шеърӣ мисраларга айланиб, Марказий Осиёда кенг тарқалган. Мазкур мисра қаландарларнинг қулоҳларига, дўппиларга ёзилган¹. Замбаракларга ўйиб битилган. Қилич ва пичоқларнинг тиғига, хонадонлар эшигига осиб қўйилувчи панжаларга туширилган. Уни аёллар диний мактабларида қўшиқ қилиб қуйлаганлар². Касални даволаётган эшон ва муллалар ўз дуоларни шу мисралар билан яқунлаганлар.

Шоҳимардон зиёратгоҳи (1948 йил).

¹Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. XXI. М.: Наука, 1954. С. 335.

²Сухарева О. А. к вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии. Том II Т: Издательство АН Уз, 1950. С.169.

ҲАЗРАТ АЛИ АВЛОДЛАРИ

Манбаларга кўра, Ҳазрат Алининг бир неча хотинларидан (8 ёхуд 9) кўплаб фарзандлари – 14 (ёки 18) ўғил ва 19 (ёхуд 17) қизлари бўлган¹. Тарихчи Абдушукур Лахнавийнинг ёзишича, Ҳазрат Али Фотиまい Захро ҳаётлик вақтларида икки марта уйланган эдилар. У Фотимай Захродан икки ўғил ва икки қиз кўрган. Булар Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн ҳамда Зайнаби кубро ва умми Гулсум исмли қизларидир².

Ҳазрат Али (к.в.) фарзандлари ичида тарихда энг машхурлари Муҳаммад (с.а.в.) қизлари Фотимадан туғилган Ҳасан ва Ҳусайн ҳамда бану Ҳанифа қабиладан бўлган хотинидан туғилган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳисобланади. Шу уч фарзанддан тарқалган тармоқ олий ҳокимиятга даъвогар бўлишган³.

Нақл қилишларича, Ҳасан ибн Али разиаллоҳу анҳунинг (625-669) юз тузилиши жиҳатидан Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)га ўхшаган. Бу ҳақда замонасининг машхур адиби, тарихчи ва тилшунос олим Абу Мансур ас-Саолибий (961-1039) ўзининг «Латоиф ал-маориф» («Ажойиб маълумотлар») асарида шундай дейди: «Худонинг пайғамбарига – Тангри унга салом ва саловот йўлласин – ўхшаганлардан Жаъфар ибн Абу Толиб. Пайғамбардан – Тангри унга салом ва саловотин йўлласин – келтирилишича, у Жаъфарга шундай деган экан: «Сен менинг тузилишим ва хулқимга ва ал-Ҳасан ибн Али ибн Абу Толибга ўхшайсан». Унинг онаси Фотима ёшлигида уни ўйнатиб шундай дер экан:

«У Алига ўхшаб эмас отамга ўхшаб олдимга келди»⁴. Имом Ҳасан Муҳаммад (с.а.в.)нинг сеvimли набираларидан бўлганлиги учун Расули акрам уни «Жаннат ёшларининг саййиди» деб атаганлар⁵.

Имом Ҳусайн разиаллоҳу анҳунинг (626-680)

¹Ислом энциклопедия... – Б. 26.

²Абдушукур Лахнавий... – Б. 159.

³Ислом энциклопедия...-Б. 26

⁴Уша асар. – Б.51.

⁵Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at... – Б.440.

Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг сеvimли набираларидан бўлганлиги: «Хусайн меңдадир, мен Хусайндаман. Аллоҳ Хусайнни яхши кўрганни яхши кўради» деганлар¹.

Ҳазрат Али(к.в.) қолган аёлларидан бир неча ўғил-қиз фарзандларни кўрган бўлиб, уларнинг исмлари қуйидагича: Ҳазрати Аббос, Жаъфар, Абдуллоҳ, Усмон, Убайдуллоҳ, Абубакр. Муҳаммадул-асфар, Яҳё, Умар, Руқия, Муҳаммадул-авсат, Муҳаммад Ҳанафийа номи билан машҳур бўлган Муҳаммадулакбар, умми Ҳасан, Раҳматул кубро, умми Гулсумсуғро, умми Хони, Маймуна Зайнаби суғро, Рамлатуссуғро, Фотима Имома, Хадича, умми Салима, Умми Жаъфар, Жамола, Нафиса шулар жумласидандир². Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга набира бўлган бу икки табаррук зот Имом Ҳасан ва Имом Хусайн худди оталари Али сингари дин-имон йўлида шаҳид бўлганлар.

Айтишларича, уларнинг ўлдирилиш тарихи анча узоққа бориб тақалар экан. Ҳикоя қилишларича, Расул алайҳиссаломнинг тўртинчи оталари Абдул Маннофнинг ҳам эгиз ўғлилари бўлган экан, аммо иккаласининг ҳам орқалари бир-бирларига ёпишган экан. «Буни нима қиламиз?» деб кенгаш ўтказганларида бир одам: «Биттасини ўлдириб ажратинглар, биттаси тирик қолсин», деб маслаҳат берса, яна биров: «Бирини ерга кўмайлик, ерда чириб ажралиб тушади, иккинчиси тирик қолади», дебди. Аммо ота - Абдул Манноф бошқача, дадил йўл тутди: Қўлига ўткир қилич олиб икки эгизакнинг орасини ёради, натижада ҳар иккала ўғли ҳам тирик қолади. Бу ҳақда «Ҳазрат Али жангномаси» асарида қуйидагича баён этилган.

«Абдул Маннофнинг икки ўғли бўлди. Орқалари бир-бирига ёпушқон эрди. Арабларнинг халқи кўруб таажжубға қолдилар ва айдилар. Муни айримоқ керак. Барчалари қийин кўрдилар. Алқисса, Абдул Манноф айдилар, айирғил деб. Абдул Манноф ўртасига қилич бирла чоптиллар. Бири-биридан жудо қилдилар»³.

¹Ўша асар. – Б. 442.

²Абдушукур Лакхнавий... – Б. 159.

³Ҳазрат Али жангномаси. 28-варақ. Ушбу қўлёзма Зиёвуддин Ҳазиний уй музейида №46 рақам остида сақланади.

Эгизакларнинг бирини Ҳошим деб атайдилар, ундан Абдул Муталлиб деган ўғил туғилади, Абдул Муталлибдан эса, маълумки, Муҳаммад алайҳиссаломнинг оталари Абдуллоҳ ва Абу Толиб туғилади. Абу Толибдан эса Али туғилади. Иккинчи эгиз ўғилни Уммия деб номлашади, унинг ўғли Ҳарс, Ҳарснинг ўғли Суфён, Суфённинг ўғли Муовия ва унинг ўғли Язид туғилади. Кўришиб турибдики, уларнинг илдизи бир, бир отонадан, ҳатто эгиз ака-укадан тарқалган фарзандлардир. Аммо яхшиликка ёмонлик деганларидек ўртага тушган қилич икки жоннинг тирик ва алоҳида бўлиб яшашига сабаб бўлсада, бу икки авлод ўртасида қилич кўтариш, адоватга сабаб бўлди. Ҳошимийлар авлодлари тўғрисидаги бундай қайғули ҳикоятлар шу билан ўз ниҳоясига етмайди¹. Аксинча, у янада фожеалар гирдобига ғарқ бўлади. Бинобарин, бир шажаранинг икки шохи доим бирири билан келишмай келди ва охири Язиднинг Ҳошим авлодлари Алининг ўғиллари - пайғамбарнинг набиралари Ҳасан билан Ҳусайнни ўлдириши билан якунланади. Ҳасанни Язиднинг қутқуси билан хотини заҳар бериб ўлдиради, Ҳусайн ва унинг ёш фарзандлари эса Карбало даштида бўлган даҳшатли жангда ўлдирилади. Боболар даврида ўртага солинган қилич шундай қонли оқибатга олиб келади².

Маълумотларга кўра, Имом Ҳусайн(р.а.)нинг ҳам Ҳазрат Али сингари Дамашқ, Қоҳира, Карбало, Нажаф, Мадина, Куфа, Ракка сингари шаҳарларда қабрлари мавжуд бўлган³. Маҳмуд ибн Валининг келтиришича, Тохаристонинг Арханг Сарой деб аталувчи шаҳрида ҳам Имом Ҳусайннинг муборак боши дафн этилган қабр бўлган⁴.

Шу ўринда Ҳазрат Алининг фарзанди Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа (637-700) ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтсак.

Мусулмон оламида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа(р.а.) ва унинг онаси бўлмиш Биби Ҳанифа тўғрисида кўплаб равоятлар сақланиб қолган. Масалан,

¹Сетон Ллойд. Реки – Близнецы. М.: Наука, 1972. С. 152.

²Худойкулов М. Ривоятлар ва ҳикоятлар... – Б. 156.

³Арутюнов С.А, Жуковская Н.Л. «Святые» реликвии: Миф и действительность. М.: Политиздат, 1987. С.12

⁴Маҳмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977. С.19.

Ҳазрат Алининг бану Ҳанифа қабиласига мансуб Биби Ҳанифага уйланиши билан боғлиқ воқеаларни олайлик. Ривоятларда Биби Ҳанифа Рум, Ҳинд ёхуд Ҳабаш подшоҳининг маликаси сифатида ҳам тилга олинади. Қизиги шундаки мазкур ривоятларда Биби Ҳанифа нафақат малика, балки кураги ерга тегмаган машҳур паҳлавон қиз сифатида таърифланади¹.

Қадимдан мусулмон дунёсида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя(р.а.) номи билан боғлиқ Рум, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги муқаддас жойлар халқларнинг сеvimли зиёратгоҳига айланган. Сейди Али Раиснинг «Миръотул мамолик» китобида келтирилган маълумотларга кўра, имом Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийянинг қабрлари форс қўлтиғидаги Хорак ва Тус шаҳарларида мавжуд бўлган².

XV асрнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Фасих Аҳмад Хавофийнинг «Мужмамал-и Фасихий» («Фасихийнинг мажмуаси») асарида ёзишилича, Имом Муҳаммад ал-Ҳанафийянинг Тусдаги яна бир қабри 1387 йилда аниқланган³. Айтиб ўтиш жоизки, Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилояти, Қорақош туманидаги «Ёлғиз ўғул мозори» деб аталувчи зиёратгоҳни ҳам маҳаллий аҳоли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя номи билан боғлайдилар⁴.

Самарқанд мазорлари ҳақида маълумот берувчи «Қандия» асарида баён қилинишича, Самарқанд шаҳрининг Ховузи Муҳаммад ва Муҳаммади Ҳабиб деб аталувчи зиёратгоҳлар ҳам Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя номи билан боғлиқ бўлган⁵. Унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар жанубий Туркменистон ва жанубий Қозоғистонда ҳамда Навоий вилоятининг (Ўзбекистон) Нурота тумани Деҳибаланд қишлоқларида ҳам

¹ Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №2. – Б. 83-84.

² Сейди Али Раис. Миръотул мамолик. Т.: Фан, 1963. – Б. 51.

³ Фасих Аҳмад ибн Джалал ад-дин Мухаммад ал-Хавафи. Муджмаил-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. Т.: Фан. 1980. С.110.

⁴ Дунёда бир Хўтан бор / Тузувчи Абдулло Сулаймон. Урумчи.: Шинжонг университети нашриёти, 2006. -Б. 146.

⁵ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. С.: Сугдиён, 1994. – Б. 7.

мавжуд¹. Жумладан, 1915 йилнинг ёз ойларида Нурота зиёратгоҳларини тадқиқ этган И.Кастанье Деҳибаланддаги Ҳазрат Али мазори ҳақидаги қизиқ ривоятларни келтирган эди. Унга кўра, фарзанди Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийани излаб унинг ортидан йўлга чиққан Ҳазрат Али Деҳибаландга келган ва бу ерда Худога кўп илтижолар қилганлиги учун тошларда изи қолган эмиш.

Фарғона водийсида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа билан боғлиқ Бобо Хуросон, Хўжа Илғор, Хўжа Абулқосим, Имом ота, Тош ота сингари зиёратгоҳлар бўлиб, уларнинг дастлабки учтаси Фарғона вилоятининг Олтиариқ, Риштон, Сўх туманларида жойлашган. Бу туманларда Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг мавжудлиги уларни географик жиҳатдан бир бирига боғланиб турганлигидан бўлса керак. Бобойи Хуросон мазори Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғининг Поён маҳалласида жойлашган.

Фарғона водийсида Хуросон ота номи билан боғлиқ яна зиёратгоҳлар Наманган вилоятидаги Короскон қишлоғида ҳамда Марҳамат туманининг Бобойи Хуросон маҳалласида жойлашган. Тарих фанлари доктори А.Қ.Мўминовнинг маълумотларига кўра, Ҳазрат Алининг ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа Хуросонни олиб, аҳолисини исломга киргизганлиги учун Хуросон ота лақабини олган². Бизнингча, Бобойи Хуросон мазори чиндан ҳам Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа билан боғлиқ бўлса керак. Чунки Фарғона водийсида Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа билан боғлиқ зиёратгоҳлар юқорида айтиб ўтганимиздек кўп бўлган. Шу боис баъзи бир зиёратгоҳларни Имом Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг турли лақаблари билан боғлаб келганликлари эҳтимолдан ҳоли эмас³.

Риштон тумани Зарариқ қишлоғида Хўжа Илғор

¹Мирзаев Б, Аҳмадулов К. Нурота тарихидан лавҳалар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. – Б. 24.

²Массон М.Е. Куфическая надпись мавзолея Мухаммеда сына Зайда в старом Мерве // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том XIV. Ашхабад.: Ыльм, 1969.

³Абдулахатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №2. – Б. 107.

номи билан боғлиқ масжид, мазор ва ер ости ғори мавжуд. Ривоятларга кўра, Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ғайридинлар билан ҳозирги мазор ўрнида жанг қила туриб беҳисоб душман қуршовида қолади. Шу пайтдан ғойибдан лашкар пайдо бўлиб, Хўжа Илғорга мададга келадилар ва ислом кўшини зафар қозонади. Айтишларича, «Илғор» бу ғойибдан пайдо бўлиш деган маънони англатганлиги учун зиёратгоҳ Хўжа Илғор номини олган экан. Ривоятларга кўра, Муҳаммад Ҳанафийа шу ерга келганида душманлари кўз ўнгида ер остига кириб ғойиб бўлган ¹.

Сўх туманининг (Фарғона вилояти) Обишир қишлоғида Хўжа Абулқосим мазори (Мазори Сурх ҳам дейилади) жойлашган. Маҳаллий қабристон ҳам унинг номи билан аталади. Шу ерлик аҳолининг таъкидлашларича, Хўжа Абулқосим мазори Сўхдаги энг қадимги мазор бўлиб, у етти ака-ука авлиёларнинг тўнғичи ҳисобланган. Уларга кўра, Хўжа Абулқосим Ҳазрат Алига қариндош бўлган. Дарҳақиқат, Хўжа Абулқосим Ҳазрат Али билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки Ҳазрат Алининг Абдулқосим куясини олган фарзандининг асл исми Муҳаммад ал-Ҳанафийадир². Демак, Фарғона вилоятидаги Хуросон ота, Хўжа Илғор ва Хўжа Абулқосим лақаби билан аталувчи зиёратгоҳлар Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг номи билан боғлиқ бўлса керак. Фақат вақт ўтиши билан Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг тарихидан яхши хабардор бўлмаган кишилар бу зиёратгоҳларни ким билан боғлиқ эканликларини унутиб юборишган кўринади. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги маълумотларни бежиз келтирмадик, албатта. Чунки, унинг номини бу қадар машҳур бўлишининг жиддий сабаблари ҳам бор.

Маълумки, Ҳазрат Али ва унинг фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн ўлимидан кейин Али авлодлари ичида Умавийлар ҳукмдори халифа Абдулмаликка (685-705) қарши халифалик тахтига Имом Ҳусайннинг ўғли имом Зайн-ал-Обиддин (714 йили вафот этган) хали вояга етиб улгурмаганлиги боис асосий даъвогар сифатида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа

¹Ўша асар. – Б. 106.

²Сейди Али Раис. Кўрсатилган асар. – Б. 138.

майдонга чиқади¹. Унинг тарафдорлари халифаликнинг чекка вилоятларида ҳам тарғибот ишларини кучайтириб борадилар. Чунки бу даврда Умавийлар халифалигининг олиб бораётган сиёсатидан норози бўлган аҳоли сони кундан кунга ортиб бораётган ва халифалик зиндонлари улар билан тўлиб тошган эди².

Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя номи Алининг фарзанди сифатида машхур бўлиб кетади. Халқ орасида Ҳазрат Али билан боғлиқ қарашлар Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя номига кўчади. Бу эса ўз навбатида у билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг ҳам пайдо бўлишига олиб келади. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя ўлиmidан кейин эса унинг авлодлари курашни давом эттирадилар. Уларнинг бу ҳаракатлари Умавийларнинг Ироқдаги ноиби Ҳажжож ибн Юсуф (661-714) томонидан таъқибга учраганлиги маълум. Рус шарқшуноси Н.Хаников (1822-1878)нинг ёзишича, пайғамбар авлодларининг Басра, Куфа, Бағдод шаҳарларидан Мовароуннаҳрга келишларига Ҳажжожнинг золимлиги сабаб бўлган³. Чунки Ҳажжож замонида минглаб бегуноҳ мусулмонларнинг қони тўкилган бўлиб, улар ичида пайғамбар хонадони аҳли ҳам қаттиқ азият чекан эди. Демак, ўша даврлардан бошлаб Ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар Марказий Осиёда пайдо бўла бошлаган⁴.

Қолаверса, Али авлодларини мазкур ҳудудларга келиб ўрнашлари учун қудай шарт-шароитлар мавжуд бўлган. X асрда яшаб ўтган араб олим Мақдисийнинг ёзишича, ўша вақтларда Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари орасида Ҳазрат Али авлодларига бўлган эҳтиром юксак даражада бўлган эди⁵.

¹Массэ А. Ислам. М.: Издательство Восточной литературы, 1961. С. 47.

²Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М.: Наука, 1966. С. 199.

³Ханыков Н. Записки по этнографии Персии. М.: Наука, 1977. С. 91.

⁴Ғоибов Ғ. Имом Чаъфари Содик ва мазори масуб ба дар дехаи Ҳазрати Имом // Чаҳордаҳ мазор. Д., 2001. – Б. 92.

⁵Массон М.Е. Куфическая надпись мавзолея Мухаммеда сына Зайда в старом Мерве//Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том XIV. Ашхабад.: Ёлым, 1969. С.205.

ҲАЗРАТ АЛИ ВА ДУЛДУЛ

Айтиб ўтиш жоизки, мусулмон дунёсида Ҳазрат Али ҳамда унинг Дулдул оти билан боғлиқ қадамжой ва зиёратгоҳлар кўплаб учрайди. Шу ўринда Дулдул ҳақида. Дулдул аслида Миср ҳокими Муқавқас (Муқовқис) томонидан Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)га минишлари учун ҳадя этилган ҳачир бўлган. «Тарихи Муҳаммадий»да келтирилишича, бундан илгари араблар ҳачирни кўрмаган эдилар. Бунга «Дулдул» деб от қўйганлар¹. Бироқ Ислом анъанасида Дулдул узок масофани бир зумда босиб ўта оладиган чопқир от сифатида тасвирланади. «Қобуснома» асарининг муаллифи Кайковуснинг (XI аср) сўзларига кўра, Дулдул аҳвал, яъни ғилай бўлган. Шу сабабдан араблар ва форслар от гарчанд ғилай бўлса-да, унга муборак от сифатида қараганлар². Маълумотларга кўра, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафотидан сўнг Дулдул Ҳазрати Алига мерос бўлиб қолган.

XIII аср охири XIV аср бошларида яшаб ўтган Носириддин Бурҳониддин Рабғузийнинг «Қисас-уланбийе» асарида баён этилишича, Беҳиштга беш ҳайвонот кирар. Булардан бири Юсуф алайҳиссалом қиссасида тилга кирган Бўри, Асҳоби Каҳфнинг Итлари, Солиҳ пайғамбарнинг Тева(туя)лари, Исо пайғамбарнинг Эшаклари, бири Ҳазрат Али разиаллоҳу анҳунинг Дулдуллари³.

Халқ асотирларида Дулдул тўғрисида қуйидагича таърифлар берилади: «Дулдул от дунёда якка ёлғиз от бўлиб, чопганда шамол-тўполонни қувиб етар экан. Дулдул отнинг икки қўлтиғида иккита қаноти бўлиб, керак бўлса, осмону фалакка ҳам чиқа олар, булутдан булутга сакраб ўта олар экан. Душманни кўрса омон қўймас экан. Қочса қувиб, олдидан келса тишлаб, орқасидан келса шатталаб, ўнг ёнидан келса ўнг кифти билан, чап томонидан келса

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий... – Б. 380.

²Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1968. – Б. 69.

³Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий... – Б.54

чап кифти билан уриб, суриб маҳв этмай қўймас экан. Одамнинг гап-сўзини англари экану, аммо ўзи гапира олмас экан. Шу от Ҳазрати Алининг отлари бўлиб, у киши отига Семурғ уясининг хасини, шер сүти ва йўлбарс сулини бериб боққан эканлар. Шунинг учун Семурғдай учқур, шердай бақувват, йўлбарсдай эпчил, ўқ олмас, қилич чопмас экан. Дулдул туёғи ерга текканда бир-икки қарич ерга ботар экан. Тоғ-тошдаги от излари ҳам Ҳазрат Алининг Дулдулининг излари экан»¹.

Қадимги замонлардан бери қаерда от туёғига ўхшаш ўнқир жойлар бўлса, маҳаллий аҳоли бу излар Ҳазрат Алини Дулдулининг изи деб тушунганлар ва бу қарашлар кейинчалик халқ дostonларда ўз ифодасини топган².

Дулдулга берилган бундай сифатлар кейинчалик кишилар томонидан отлар ичидаги энг чопқирларига нисбатан ҳам берилиб, «Дулдул от» дея таърифлаб келинган. Айниқса, мотам маросим қўшиқларида ҳам марҳум чавандознинг сеvimли отини Дулдул сифатида тасвирлаш шулар жумласидандир³.

Ёзма манбаларда бу ном билан аталувчи отлар ҳақида маълумотлар учрайди. Бундай қарашлар ҳатто XV асрда ёзилган «Дада Қўрқут китоби» асарида ҳам ўз ифодасини топган⁴. Шунингдек, Шарқий Туркистоннинг Турфон вилоятидаги «От боғлаш хўжам» номи билан аталувчи зиёратгоҳни олайлик. Мазкур зиёратгоҳни маҳаллий аҳоли Алпаттахон хўжам исмли авлиёнинг Дулдул оти билан боғлайдилар.⁵

Дулдул афсонавий паҳлавон Рустамнинг сеvimли оти Раҳши сингари турли саргузаштларни

¹Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жид. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 87.

²Ингизор Нурали. Халқ дostonлари. Т.: Тошкент бадий нашриёти, 1964. – Б. 230.

³Руденко М.Б. Курдская обрядовая поэзия. М.: Наука, 1982. С.116.

⁴Дада Қўрқут ҳикоялари / Таржимон: Тўхти Ҳожи Тилло. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2007. – Б. 20.

⁵Каримий З., Саттор З. Диёримиздаги бир қисм ер номлари ҳақида. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2006. –Б. 143.

бошидан кечиради. Керак бўлганда ўз эгасини турли фалокатлардан омон сақлаб қолади. Халқ китобларида Дулдулнинг ҳайбатида хатто фил ҳам чўчиши ҳақида сўз юритилади¹. Рустамга Рахш ва камон энг яқин ҳамроҳи бўлганидек Ҳазрат Алига Дулдул оти ва Зулфиқор қиличи билан ҳамиша бирга бўлади².

Халқ китобларида Дулдул ўзининг учиш фазилатлари, яшиндек чопа олиши ва инсонлардек фикрлай олиши билан Бойчибор, Ғиротларга ўхшайди. Дулдул Ҳазрат Алининг домий ҳамроҳи, яъни уни ҳар доим муродига етказувчи мўъжизавий от сифатида таърифлаб келинган. Дулдул бошқа тулпорлардан фарқли равишда фақат китобларда ёки халқ оғзаки ижодида сақланиб қолмай балки аҳолининг диний қарашларида ҳам ўз ўрнига эга. Шу сабабдан Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар мусулмон дунёсининг турли ҳудудларида учрайди.

Дулдул билан боғлиқ жойлар ҳақида Ҳ. Ҳасанов куйидаги маълумотларни келтиради: «Амударёнинг Хоразмга кираверишида, сувнинг икки қирғоғида Дулдул ўтлаган деган қоятошлар кўриниб туради. Айни шу номли қирғоқлар Кофирниҳон дарёсида ҳам, Ўзбекистон билан Тожикистон чегарасига яқин Хонақо қишлоғи ёнида ҳам бор. Булар афсонавий учар Дулдул шарафига аталган»³.

Қўшни Тожикистон Республикасининг Ҳисор ва Шаҳритус туманларида ҳам Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, ундаги «Чилучорчашма» деб аталувчи булоқнинг пайдо бўлиши тўғрисида бир неча ривоятлар мавжуд. Ушбу ривоятларда келтирилишича, булоқнинг пайдо бўлиши Ҳазрат Алининг мўъжизавий оти Дулдул билан боғлиқдир⁴.

Сейди Али Раиснинг ёзишича, Куфада Дулдулнинг зиёратгоҳи бўлиб, зиёратчилар Қанбар ва Дулдул

¹Ҳазрат Али ҳақида қиссалар... – Б. 45

²Ўша асар. – Б. 47.

³Ҳасанов Ҳ.Ўрта Осиё, жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. – Б. 27.

⁴Ҳамза Камол. Мозорҳои шимоли Тожикистон. Д.: Нашриёти Девашич, 2004. – Б. 105.

мақомларини зиёрат қилганлар¹. Тожикистоннинг Ҳисор туманидаги Жонбулоқ қишлоғида ҳам, «Пойи Дулдул» деб аталувчи мазор мавжуд бўлиб, қишлоқ аҳолисининг зиёратгоҳи ҳисобланган². Фарғона водийсида Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳар бир вилоятда мавжуд десак, хато қилмаймиз. Мазкур зиёратгоҳлар ҳақида дастлабки маълумотлар рус олимларининг асарларида ҳам учрайди. Жумладан, шарқшунос Н.С.Ликошин 1910 йили Ҳуратепе шаҳридаги Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳ ҳақида маълумотлар келтиради³.

Фарғона водийсида, жумладан Ўш (Қирғизистон) вилоятининг Аравон қишлоғида «Дулдул ота» мазори бўлиб, бу ерда Ҳазрат Али чиллахонаси ҳам мавжуддир. Ривоятларга кўра, Ҳазрат Али тулпорини шу ерга боғлаб ўзи Дев Сафид билан урушгани Аравонга яқин жойдаги Чилустун ғорига жўнаган экан⁴. Баъзи бир ривоятларга кўра, Ҳазрат Али улкан харсанг тош ичига кириб ғойиб бўлган⁵. Кейинчалик шу жойда чиллахона қурилган. Дулдул ота мазорига келган зиёратчи ҳар бир шу қадамжолар сифатида эъзоланиб келинади.

Дулдул ота зиёратгоҳи билан боғлиқ яна бир ривоятга кўра, Ҳазрат Али душманлар билан уруш қилаётиб, улар орасида ўз ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа борлигини кўрибди. Ҳазрат Алини отаси эканлигини билган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ундан тиз чўкиб кечирим сўрабди. Маҳаллий аҳоли бунинг далили сифатида ғор олдидаги ўйдим тошларни Муҳаммад ал-Ҳанафийа тиззасининг изи деб

¹Сейди Али Раис. Кўрсатилган асар. – Б. 49.

²Замятин С. Н. Разведки пещер в Таджикистане осенью 1943 года // Труды том XXIX. История, археология, этнография, язык и литература. С.: Издательства таджикского филиала АН, 1951. С. 50.

³Ликошин. Н.С. Кўрсатилган асар. – Б. 163.

⁴Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. Материалы и исследования по археологии. М.-Л.: Наука, 1952. С. 226.

⁵Симонов А. В предгорьях Алая // Туркестанские ведомости. №4. 1886. С. 4. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг қўлёзма ва ҳужжатлари фонди. КП №5858.

кўрсатганлар¹.

Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар хусусида XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Туркистонда нашр этилган тарихий мавзудаги илмий адабиётларда маълумотлар учрайди. Масалан Н.Пантусовнинг(1849-1909) 1899 йилда чоп этилган «Авлиё тош» номли мақоласини олайлик. Мазкур мақолада келтирилган маълумотларга кўра, қозоқларнинг Лепсинска уезд шаҳридан 33 чақирим узоқликда жойлашган Саркан темир йўл бекатига яқин ерда Авлиё тош деб аталувчи муқаддас тош бўлиб, бу ерда Ҳазрат Алининг Дулдул отининг туёқ излари қолган катта тош ҳам мавжуд бўлган².

Шунингдек, Баткент (Қирғизистон) вилояти Баткент тумани Сўғмент ва Таян қишлоқларида Ҳазрат Али ва унинг Дулдул оти билан боғлиқ муқаддас тошлар мавжуд. Сўғмент қишлоғида катталиги 2,5х3 м дан иборат «Кавуш» деб аталувчи харсанг тош бўлиб, ундаги излар оёқ, қўл ва пешонани эслатади. Маҳаллий аҳоли ушбу тошда Ҳазрат Али Сўхга кета туриб намоз ўқигач, унинг излари шу ерда қолганликларини айтадилар. Фарғона вилоятининг Сўх туманида ҳам Дулдул ота мозори мавжуд. Қўқон шаҳри яқинидаги Кишноғич тўра мозорини Дулдул билан ҳам боғлашади³.

Кишилар тасаввурига кўра, Дулдул чопган вақтида туёқларидан чақмоқдек ўт чиқар эмиш. Бу хил қарашлар кейинчалик маҳаллий халқ орасида момақалдирок билан боғлиқ қарашларни юзага келтирган кўринади.

¹Фафуров Т. Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар. Ф.: Қирғизистон нашриёти. 1969. – Б. 37.

²Пантусов Н. Аулия тасъ (Священный камень) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899. С.68.

³Хўжаев. М. Ер ости тилсимотлари. Т., 2002. – Б. 37.

ҲАЗРАТ АЛИ ВА ЗУЛФИҚОР

Халқимизда бировнинг омонатига хиёнат қилган, етим-есирларнинг ҳаққини еган, бева-бечораларни зор қақшатган, ноҳақдан кишиларга зулм ўтказган, ҳаром, нопок ишларга қўл урган, бирон бир одам авжи етилган пайтида фалокат туфайли нобуд бўлса, бундайларни «Алининг тиғига учраб, жувонмарг бўлди», деб айтишади. Шунингдек, агар кимда ким бирон бир кишидан кўп азият, жабр-зулм кўрган бўлса, уни «Илоё Алининг тиғига учрасин», дея дуоибод қилганлар. Араблардаги: «Алвақту сайф ул қотей», яъни вақт ўткир қиличдир деган мақол ҳам «Вақти келиб гуноҳкорлар Алининг қиличига дучор бўлади» деган нақлга ҳамоҳангдек туюлади. Қолаверса, китобларда «Азизлар Худонинг қиличи» деган нақл ҳам мавжуд¹.

Шоир Ғарибий(1877–1962) ўзининг 1910 йилда тузган шеърӣ девонида агар Ҳазрат Али мазорига келган кишининг нияти қора, кўнгли нопок бўлса, Али тигидан ҳалок бўлиши муқаррар эканлигини шеърӣ мисралар билан баён этган эди².

Алининг тиғи бу унинг Зулфиқор деб аталмиш қиличидир. Ҳазрат Алининг машҳур қиличи Зулфиқор «қобурғалик, тешиб ўтувчи, ўткир» маъносини англатиб, Муҳаммад алайҳиссаломга тегишли бўлган. Ривоятларга қараганда, бу қилич унга Бадр урушида, яъни 317 мусулмоннинг 600 нафар маккаликлар билан мелодий 623 йили қилган урушида қўлга тушган. Арабистонда машҳур бўлган мазкур қилич дастлаб маккалик Мунаббих ибн Ҳажожга тегишли бўлган³.

Зулфиқор қиличи тўғрисида бошқа бир маълумот Ҳишом ибн Муҳаммад ал-Қалбийнинг «Бутлар ҳақидаги китоб» асарида ҳам келтирилган. Унга кўра, ҳижратнинг саккизинчи йилида Муҳаммад алайҳиссалом Ҳазрат Алини Қудайдадаги саждагоҳ ва ундаги бутларни бузишга юборган. Саждагоҳни бузиш вақтида Шом ҳукмдори Хорис ибн Аби Шамир ал-Ғасоний томонидан берилган Михзам ва Расуб деб аталувчи қиличларни қўлга киритган. Кейинчалик, улардан бирини Аллоҳнинг Расули Ҳазрат Алига совға қилган. Яна бир

¹Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ манокӣби. Т., Имом ал-Бухорий жамғармаси, 2002. – Б. 44.

²Ғарибий. Девон. Ғ. Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. Инв №6403/1.

³Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2002. – Б. 45.

маълумотга кўра, Ҳазрат Али Зулфиқор қиличини Той қабиласини ал Ҳаса саждагоҳини бузиш вақтида қўлга киритган¹.

Маълумотларга кўра, Зулфиқор Муҳаммад алайҳиссаломнинг етти адад қиличи орасида энг машҳури бўлиб, уни ўзидан узоқлаштирмаган². Муҳаммад алайҳиссалом вафотидан кейин Ҳазрат Алига, сўнгра эса халифаларга ўтган. Ислом аънасига кўра, Зулфиқор сеҳрли деб ҳисобланади³. Хусусан, у узайиши ёки қисқариши мумкин⁴. Кишилар тасавурида Ҳазрат Алининг тиғига учраган бирон бир ёв омон қолмаган. Бу, эса, кейинчалик агар ким Алининг кескир тиғига учраса, албатта нобуд бўлмасдан қўймаслиги тўғрисидаги тушунчани келтириб чиқарган. Шу боис, ўрта асрларда Зулфиқор қиличи тўғрисида кўплаб таърифлар битилган⁵. Қилган адолатсизликлари ва фахш ишлари учун нобакор шахсларни Ҳазрат Алининг ўзи бу дунёда жазолашига шубҳа қилмаганлар. Ўрта асрларда маҳаллий аҳоли чакмоқни зулфиқордан чиққан учкун деб билган бўлсалар,⁶ момақалдиروқни эса Ҳазрат Алининг овозига қиёслаганлар⁷.

Марказий Осиё ҳудудларида Зулфиқор билан боғлиқ зиёратгоҳлар ва жой номлари мавжуд. Қўшни Қирғизистоннинг Талас вилояти Талас туманидаги Орол қишлоғида Зулфиқор ота зиёратгоҳи мавжуд⁸. Ривоятларга кўра, Ҳазрат Али жанг қила туриб зулфиқор қиличини шу ерда сингдирган экан. Маҳаллий аҳоли қилич синган жойни кейинчалик муқаддас зиёратгоҳ сифатида Зулфиқор ота мазори дея улуғлаб келганлар.

Самарқанд ва Навоий вилоятларининг Ғаллорол ва Нурота туманларида Зулфиқор номидаги қишлоқ ва қоризлар мавжуд⁹. Фарғона вилояти, Ёзёвон туманинг Қоратёпа қишлоғидаги Пахтачи маҳалласида «Зулфиқор бобо» мазори

¹Ҳишам ибн Муҳаммад ал - Калби. Книга об идолах. М.: Наука, 1984. С. 18-19.

²Имом Термизий. Шамоили Муҳаммадия. Т., 1991. – Б. 22.

³Ўзбекистон миллий энциклопедияси... – Б. 45.

⁴Ҳазрат Али ҳақида қиссалар... – Б. 91.

⁵Сейди Али Раис. Миръотула мамолик... – Б. 120.

⁶Бертельс Е. Э. История персидского – таджикской литературы. М.: Восточная литературы, 1960. С. 150.

⁷Бартольд В. В. О Мухаммеде. VI том. М.: Наука, 1966. С. 646.

⁸Касиетту Нылды Ата. Бишкек, 2006. – Б. 86.

⁹Қораев. С. Географик номлар маъносини биласизми? Т.: Ўзбекистон, 1970. – Б. 37.

жойлашган. Айтишларича, Зулфиқор бобонинг руҳи шу ернинг балолардан қайтарувчиси бўлиб, ҳар кеча оқ отда мозордан чиқиб, эрта тонгда қайтиб, мозорга кириб кетар эмиш. Зулфиқор бобонинг учар оқ отда кўриниши, Ҳазрат Алини Дулдул ва Зулфиқорини эслатиши табиий ҳол. Дулдул аҳоли томонидан инсоний қиёфа тусини олиб муқаддаслаштирилган вақтларда Зулфиқор қиличи ҳам шу қарашлар замирида ўзгаришларга учраган кўринади. У фақат ўша мозорнинг шайхларига кўринар эмиш. Унинг ҳар кимга ҳам кўринмаслиги ўрта асрлардаги Ҳазрат Алининг Зулфиқор қиличи билан боғлиқ қарашларга мос келади. Айтишларича, зулфиқор ғорга яшириб қўйилган. Бу маълумотлар Бурҳониддин Қилич билан боғлиқ ривоятларда ўз ифодасини топган¹. Ҳазрат Али ҳақида номаъқул сўзларни айтган шахсларни қай тариқа жазо олганликлари ҳақида тарихий асарларда кўплаб маълумотлар келтирилган².

Халқ китобларида Ҳазрат Алининг яна бир мўъжизавий қуроли ҳақида сўз юритилиб, унинг номи «Чўп дастаи Нуҳ» деб аталади. «Ҳазрат Али жангномаси» қўлёзмасида мазкур мўъжизавий таёқ хусусида қуйидагича таъриф келтирилади: «Нуҳ пайғамбарнинг таёқларини таъриф этибдурларким, ул таёқнинг оғирлиги минг ботмон эрди»³. Гарчанд халқ китобларида мазкур таёқнинг оғирлиги бўртириб кўрсатилган бўлсада, бироқ кишилар тасавурида Ҳазрат Алидек паҳлавон учун унинг оғирлигининг аҳамияти йўқдек қаралган. Шу сабабдан халқ китобларида Нуҳ таёғининг оғирлиги хусусидаги таърифлар Ҳазрат Алининг куч-қудратини намоиш этишда, маълум бир бадий тасвирий восита сифатида хизмат қилган кўринади.

Ота-оналар фарзандларига Зулфиқор исмини қўйишларига ҳам Ҳазрат Али зулфиқори ҳақидаги қарашларнинг аҳамияти катта бўлган. Зотан, ота-она фарзандларининг худди Зулфиқордек кескир бўлишини истаб шу номни берган бўлсалар керак.

¹ Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. Самарқанд.: Сугдиён, 1994. – Б. 12

² Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Танланган асарлар. III том. Т.: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. – Б. 97.

³ Ҳазрат Али жангномаси...21-варақ.

ҲАЗРАТ АЛИ – АЛИ ЧИНОР

Ҳазрат Али билан боғлиқ халқ қарашларини ўрганиш чоғида биз Биби Фотима билан боғлиқ дўлана, жийда ва терак дарахтлари тўғрисидаги ривоятларга дуч келдик. Айтишларича, Биби Фотима кунларнинг бирида қайғу аламини ҳеч кимга айтолмаганидан пастаккина ўсган терак дарахтини қучоқлаб, бор аламини унга тўкиб солибди. Унинг фарёдига чидай олмаган терак япроқлари худди одам сингари бирдан титроққа тушиб, тик ўса бошлабди. Шундан бери ҳар доим теракнинг барги титраб турар эмиш. Бундай халқона қарашлар бизда қадимда қайсидир дарахтни Ҳазрат Али номи билан боғлаган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас деган тахмин туғилишига олиб келди. Чунончи, Абу Райҳон Берунийнинг(973-1048) келтирган маълумотларига кўра қадимги даврлардаёқ «Иброҳим дарахти» ва «Биби Марям дарахти» номи улуғ инсонлар номи билан боғлиқ дарахт ва ўсимликлар мавжуд бўлган¹.

Маълум бўлишича, элшунос олима Ж. Ҳ. Кармышева ўзининг «Қозоқларда деҳқончилик маросимлари» номи мақоласида чиғир (қудуқдан сув чиқаридиган қурилма)нинг ҳомийси Али Чинор эканлиги ҳақида маълумотлар келтирган. Бироқ, Ж. Ҳ. Кармышева Али Чинор образининг келиб, чиқиши ва унинг ким билан боғлиқлиги номаълум эканлигини таъкидлаб, чиғирнинг баъзи қисмлари чинор дарахтидан ясалганлиги учун ҳам Али Чинор деб аталишига сабаб бўлган деган фикр билдирган².

Халқ оғзаки ижодида чинор образи кенг қўлланиб келинганлиги ва Ҳазрат Али билан боғлиқ қарашлар бизда Али Чинор – Ҳазрат Али эмасми? деган саволни туғилишга ҳам олиб келди. Зотан, Ҳазрат Алининг халқ орасидаги сифатлари дарахтлар орасида айнан чинорга мос келади. Бинобарин, чинор дарахтлар орасида энг баланд ўсувчи дарахт ҳисобланади.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танлаган асарлар. IV. Т.: Фан, 1974. – Б. 159.

² Кармышева Дж. Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды и культуры народов Средней Азии. М.: Наука, 1986. С. 58-59.

Халқ орасида эса Ҳазрат Алининг бўйи 32 метрга етади деган қарашлар ҳам мавжуд¹. Қолаверса, Ҳазрат Али ҳикматларида ўзини чинорга қиёслаган эди².

Ҳазрат Алига Қуёш ва Панжа сингари номлар мантиқан боғлиқдир. Жумладан, қадимшунос олим С. П. Толстовнинг (1907-1976) фикрига кўра, Али Ҳайдар образи замирида қадимги Қуёш илоҳи ва қаҳрамонлик култи ётади³. Помирликларда Алининг нафаси худди Қуёш тафтидек иссиқ эканли ҳақида қарашлар мавжуд бўлган⁴. Демак, чинорни панжа ёки қуёшли дарахт деб аташларида Ҳазрат Алинига берилган сифатлар мавжуд. Шу сабабдан ҳам чинор дарахти бу Ҳазрат Алининг рамзий образи бўлиши мумкин. Шундай экан Али Чинор – Ҳазрат Алининг ўзидир деган фикримиз эҳтимолга яқиндир.

Арабларнинг Марказий Осиёга қарши қилган ҳарбий юришлари давомида улар ўзлари босиб олган ҳудудларда дин йўлида ўлдирилганлар, яъни «шаҳидлар» култини (ардоғланишини) пайдо бўлишига ҳаракат қилдилар. Халифаликнинг дастлабки йилларидаёқ жангчилар билан бир вақтнинг ўзида кириб келган ислом дини тарғиботчиларининг саъй-ҳаракатлари туфайли жойларда ғайридинлар билан бўлган жангларда ўлдирилган мусулмонларнинг қабрлари «Машҳад», яъни шаҳидлар мазорларининг сони ортиб борди⁵. Шаҳидлар қабрига бориш уларни тавоф қилиш зиёрат сифатида кўрилгач маҳаллий халқ орасида исломий зиёратгоҳларни зиёрат қилиш одат тусига кирди. Қуръони каримда шаҳидлар тўғрисида қуйидаги оят нозил бўлган: «Аллоҳ йўлида қатл этилувчи(шаҳид)лар ҳақида: «(Улар)ўликдир» демангиз! Йўқ (Улар) тирикдир, лекин сизлар (буни)

¹Мустафина Р. М. Представления. Култы, обряды у казахов. Алма-Ата.: Козок университеты, 1992. С. 80.

²Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон... – Б. 49.

³Толстов С. П. Очерки первоначального ислама. С Э. 1932. №2. С. 68.

⁴Муҳиддинов И. Земледелия Памирских таджиков Вахана и Ишкаши-ма. М.: Наука, 1975. С. 96.

⁵Немцева Н. Б. Тожикистон жанубидаги хожа Махшад кўпфункционали меъмориал-ибодатхона мажмуаси // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Т.:Фан, 1995. № 5-6-7-8. – Б. 128.

сезмайсиз».(Бақара сураси 154-оят)¹.

«Шаҳидлар ўлмаган» деган тушунча улар дафн этилган мазорларни зиёрат қилиш туфайли кишиларда турли балолардан халос бўлиш умидини уйғотганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Қолаверса, пайғамбар ҳадисларининг бирида: «Шаҳид бўлган кишига қариндошларидан 70 кишини шафоат қилишликка ҳуқуқ берилади»,² деб айтилганлиги ҳам кишиларни шаҳид мазорларга бўлган ихлосини янада ошириши табиий эди.

Шу боис ислом дини йўлида ғайридинлар томонидан ўлдирилган зотлар ривоятларда идеал қаҳрамон сифатида тасвирланган ва культ даражасига кўтарилган. Муборак ҳадисларда айтилганидек «Пайғамбарлар ва ҳам худо йўлида ғазот қилиб, сўқиш майдонларида ўлган шаҳидлар қабрларда чиримайдилар. Уларни ейишни Аллоҳ таоло тупроққа ҳаром қилди»³. Шу сабабдан шаҳидлар ўлмаган, керак бўлганда чиқиб авлодларга ёрдам беради деган тушунча аҳоли ўртасида кенг тарқалган. Ҳақиқатдан ҳам, бу ишонч шуни билдирадики, «Бир вақтлар ҳаётда ўзлигини намоён қилган ҳар қандай улуғ зот, машҳур нарсалар изсиз йўқолмайди, бироқ, ғоятда беилож, хатарли дамларда қайта намоён қилиш учун вақтинча ўз кучини яширади. Вақти келганда, улуғ зотлар халоскор ва нажоткор ролида қатнашадилар»⁴.

Бундан кўринадики, исломнинг илк давридаёқ мусулмонларнинг зиёратгоҳлари ислом йўлида шаҳид бўлган зотларнинг мазорлари билан боғлиқ бўлган. Бу мазорлар аксарият ҳолларда «Машҳад» ёки «Шаҳид» мазор номи билан аҳоли ўртасида машҳур бўлган.

¹Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур Т., 2004.

²Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т.: Камалак, 1991. –Б. 121.

³Алихонтўра Соғуний... 129

⁴Имомов К. Афсона// Ўзбек фольклори очерклари. Кўрсатилган асар. – Б. 27.

ҲАЗРАТ АЛИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖОЙ НОМЛАРИ ВА ЗИЁРАТГОҲЛАР

Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлар ичида Ҳазрат Али ва унинг авлодлари билан боғлиқлари муҳим ўрин эгаллайди¹. Россиялик тадқиқотчи В. Л. Огудин келтирган маълумотларга кўра, Фарғона водийсида Ҳазрат Али билан боғлиқ 18 та табиий ёдгорликлар мавжуд². Бироқ, бу маълумотлар нисбий олинган бўлиб, аслида шу вақтга қадар Фарғона водийсидаги Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар сони аниқланмаган. Чунки, Фарғона вилоятининг ўзидаги мазкур ёдгорликларнинг ўндан зиёд эканлигини 2001-2007 йиллар давомида олиб борилган дала тадқиқотлари давомида аниқлашга муяссар бўлдик.

Фарғона водийсида Ҳазрат Али ва унинг ўғли Муҳаммад Ҳанафийа набираси Имом Зайн-ал-Обиддин, отбоқари Қамбар ота ва жияни Аҳтам саҳоба билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳозирги кунга қадар маҳаллий аҳоли томонидан муқаддас қадамжолар сифатида эъзоланиб келинади. Бу зиёратгоҳларни куйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Шоҳимардон, Сўх, Қадамжой).
2. Ҳазрат Алининг фарзандлари Муҳаммад Ҳанифия, имом Зайн-ал-Обиддин набираси Абдулла ибн Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Хўжа Туроб, Машҳаду Майдон, Хўжа Илғор, Имом Ота, Бобойи Хуросон, Шоҳ Толиб).
3. Ҳазрат Алининг ходимлари Қамбар, саҳоба Аҳтам, Умар Умия билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Бобо Қамбар, Қамбар ота, Бобо Аҳтам, Шоҳ Аҳтам, Умар Уммия).
4. Ҳазрат Алининг сеvimли оти Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Дулдул ота, Пойи Дулдул, Кишноғич ота);
5. Ҳазрат Алининг оқ туяси билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Қора тош, Тош солар, Оқ мазор, Туятош);
6. Ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар³.

¹Саидбоев Т. С. Ислам и общество. М.: Наука, 1984. С. 118.

²Огудин В. Л. Места поклонения в исламе // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 2006. С. 182.

³Абдулаҳатов Н У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // ФДУ. Имий хабарлар. 2006. №4. – Б. 44.

Афсуски, мазкур китобда баъзи бир зиёратгоҳлар ҳақида тўхтаб ўтиш имкониятига эгамиз, холос. Чунки Ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ ҳар бир зиёратгоҳ тарихининг ўзи бир китоб дейиш мумкин. Шундай экан, биз ушбу зиёратгоҳлар ҳақида баъзи бир мухтасар маълумотларни келтириб ўтишни лозим топдик.

Ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ жой номлари ҳақида сўз юритганимизда шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, аҳоли орасида ҳар бир сув ҳавзаси, дарахт ёки қояни Ҳазрат Али билан боғлаш аънавий характерга эга. Уратепа(Тожикистон) шаҳридаги Ҳазрати Шоҳ мозори олдидаги ҳовузни олайлик. Ривоятларга кўра, ушбу ҳовуз ҳам Ҳазрат Алининг ҳассасидан пайдо бўлган экан¹.

Арслонбобдан (Қирғизистон) 20 км узоқликда Қабрқўл деб аталувчи қишлоқдаги мазорни ҳам маҳаллий аҳоли Ҳазрат Али билан боғлашади. Шунингдек, Андижон вилояти (Ўзбекистон), Избоскан туманидаги Пойтуғ қишлоғи номининг келиб, чиқишини ҳам Ҳазрат Алига боғлайдилар.

Тарихчи В. П. Наливкин(1852-1918) келтирган афсонага кўра, Ҳазрат Али бир ғалабадан кейин шу ерга дам олгани тўхтаб, ўз туғини тиккани учун, бу ер шундай ном олган.² Наманган вилоятининг Ғова қишлоғидаги «Санги Лаънат» деб юритиладиган тикка тошлар Ҳазрат Алининг қиличидан ва Косонсойдаги Кўкимбой хўжалиги ҳудудидаги тепаликлар эса Али минган Дулдул отнинг туёғида тушган тупроқдан ҳосил бўлган дейишади³. Наманган вилоятининг яна бир Янгиқўрғон туманидаги Зирк мазорни ҳам Ҳазрат Али билан боғлашади⁴.

Олтиариқ туманидаги Катпут ва Сўлиқур жой номларини ҳам маҳаллий аҳоли Ҳазрат Али ва унинг Дулдул оти билан боғлашади. Масалан, Катпут сўзини «Катта пут» яъни «Ҳазрат Алининг оёғи» билан боғлиқ дейишади⁵.

Ҳозирда Ҳазрат Али номи билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ Сўх туманининг Сариканда қишлоғида жойлашган. XIX асрнинг охирида бу ерда Ҳазрат Али қабри ва Ҳазрат Али

¹Раҳимов Н. Т. Мавзолей Ҳазрати Шоҳ. Худжанд.: Нури маърифат, 2002. С. 7.

²Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. С. 8.

³Саксонов Т. «Муқаддас» жойлар - хурофот ва бидъат ўчоғи. Т.: Медицина, 1986. – Б. 14

⁴Ипак йўли афсоналари. - Т.: Фан, 1993. – Б. 74.

⁵Абдулаҳатов Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари.Т.: Шарқ, 2005. – Б. 20.

номи билан аталувчи масжид бўлган. Бироқ, мазор ва масжид ҳам Шўролар даврида бузиб юборилган¹.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Сўх ҳудудида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ яна бир неча зиёратгоҳлар ва жой номлари мавжуд. Нақл қилишларича, қишлоқни Тул деб аталиши ҳам Ҳазрат Али билан боғлиқдир. Ривоятга кўра, Ҳазрат Али шаҳид бўлгач, унинг аёли энди тул қолдим деб фарёд қилган экан. Шу сабабдан қишлоқ номи Тул деб аталган эмиш².

Сўхнинг Девайрон қишлоғидаги зиёратгоҳ ҳамда Ворух қишлоғидаги Дуддул ота мазорлари ҳам Ҳазрат Али билан боғлиқдир. Сўхликларнинг тасаввурига кўра, қадимдан халқ орасида Ҳазрат Али мазори тоғлар орасида ва дарёларнинг туташган қисмида бўлади деган қарашлар мавжуд бўлган. Шу боис ҳам Сўх, Тағоби, Обишир дарёлари ўтган ва тоғлар билан ўралган Сўхда Ҳазрат Али мазори тикланган. Тарихчи олим А. Йўлдошевнинг таъкидлашича, мазорнинг тиклашдан яна бир мақсад Ҳазрат Алининг Нажафдаги мазорига боришнинг иложи бўлмаганлиги учун ҳам одамлар шу жойнинг ўзида Ҳазрат Алига атаб мазор тиклаб шу аснода «Дуоларимиз бу мазорда ҳам қабул бўлади», деб қараган эканлар³. Андижон вилояти Пахтабод туманидаги Жонодил-Мақотил қалъаси билан боғлиқ ривоятда ҳам шундай афсона келтирилади⁴.

Бундай афсонани Марказий Осиёнинг исталган тоғлиқ ҳудудларида эшитиш мумкин. XX аср бошида Юқори Панжда истиқомат қилувчи тоғликлар ҳаётини тадқиқ этган А.А.Бобринскийнинг Ҳазрат Али ҳақида ёзиб олган ривоятларида ҳам Ишканим қалъасини забт этишда Қаҳқаҳ билан юз берган курашлар ҳикоя қилинади⁵. Маълумотларга кўра, бу ерда Қаҳқаҳ қалъаси ва унинг қаршисида Шоҳимардон мазори ҳам мавжуд. Нақл қилишларича, Искандар Зулқарнайн Помирни уч йил мобайнида фатҳ этган бўлса, Ҳазрат Али ўзининг оқилона ҳаракатлари билан уч соат ичида Помирни

¹Джахонов У. Земледелие таджиков долины Соха в конце XIX – начале XX в. Д.: Дониш, 1989. С. 68.

²Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Сўх тумани, Тул қишлоғи.

³Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Сўх тумани, Сариканда қишлоғи.

⁴Мамадалиев И, Абдумаликова Д. Жонодил-Мақотил қалъаси. Андижоннома. №41(17311) 20 май, 1997.

⁵Бобринский А. А. Горцы верховьев Пянджа. М., 1908. С. 16.

забт қилишга муяссар бўлган экан¹.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, халқ орасида Ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ комил инсон сифатидаги қарашлар асрлар давомида кишилар онгида шаклланиб келган. Унинг жасурлиги одамларнинг таҳсинига лойиқ бўлса, саҳоватпеша, жавонмардлик фазилатлари барчани хайратда қолдирган. Айниқса, ислом дини йўлида ғазот учун олиб борган жанглари Ҳазрат Али шахсининг янада улуғланиб келишига олиб келган. Шу сабабдан кишилар теварак атрофдаги ғайри оддий нарсаларни, ўтмишда юз берган урушларни Ҳазрат Алининг иштирокисиз тасаввур қила олмаганлар. Масалан, кекса тут дарахтининг эгри ҳолда ўсишини Ҳазрат Али дам ола туриб унга суйанганлиги учун ёки тошлардаги излар унинг қиличини ўрни деб қараш оддий ҳолга айланган².

Ҳар бир қадимги шаҳар ёки тепаликнинг ғайриоддий кўриниши кишилар тасаввурида Ҳазрат Али билан боғлиқдек қаралган³. Аждодларимизнинг Ҳазрат Али тўғрисидаги тасаввурлари меҳр ва ишонч билан йўғрилганлиги боис улар учун инсон боласи қодир бўлмаган барча улкан ишларнинг ижросини фақатгина Ҳазрат Али удалай олишига шубҳа қилмаганлар. Шу билан бирга кўҳна шаҳарлар номини ҳам Ҳазрат Али билан боғлаб келганлар. Жумладан, Туркманистоннинг собиқ Совет ҳокимияти даврида Красноводск деб юритилган шахрининг илгариги Шоҳқадам номига эътибор берайлик. Шоҳқадам дейилишига сабаб шуки, шу ердаги қояда шоҳнинг (Алининг) излари бор эмиш.⁴ Аслида бу излар геологик йўллар билан вужудга келган бўлса-да, бироқ аҳоли тасаввурида у излар Ҳазрат Алидан қолган. Н. Г. Маллицкийнинг(1873-1947) келтирган маълумотларига кўра, Марғилон номини келиб чиқишини ҳам маҳаллий аҳоли Ҳазрат Али номи билан боғлаганлар⁵.

1893 йили Ўратепанинг (Тожикистон) Шаҳристон қишлоғидаги қадимги ёдгорликларини тадқиқ этган академик

¹Горненский. И. Легенды Памира и Гиндукуша. М.: Алетеил. 2000. С.113.

²Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии... – Б. 66.

³Мандельштам А. М, Розенфельд А. З. Кала-Имлок и Калаи-Джамахур в Каратегине и связанные с ними легенды // Памяти Михаила Степановича Андреева. Труды, т. СХХ. С., 1960. С. 97.

⁴Қораев С... – Б. 138.

⁵Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. – Б. 146.

В.В.Бартольд (1869-1930) Чилхужра деб аталувчи бинони маҳаллий аҳоли томонидан Ҳазрат Али билан боғлашлари тўғрисида маълумотларни келтирган¹. Маҳаллий халқ орасида Чилхужрада Ҳазрат Али яшаганлиги тўғрисида ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган².

Тошкент вилоятининг Ўрта Чирчиқ туманидаги Тўйтепа археологик ёдгорлигини Ҳ.Ҳасанов «Қалъа, Қўрғонтепа, лашкартепа» деган маъно билан боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтган³. Бироқ, маҳаллий аҳоли мазкур тепаликни Ҳазрат Али билан боғлиқ деб қараб келган. Академик М. Е. Массон (1897-1986) 1928 йили бу ерда бўлган чоғи Ҳазрат Али билан боғлиқ ривоятлар мавжудлигини айтади⁴.

Тошкент вилоятидаги Ҳазрат Али номи билан боғлиқ яна бошқа зиёратгоҳлар Чирчиқ дарёсини бўйидаги Хўжакент қишлоғида ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳақдаги маҳаллий ривоятларни рус тадқиқоқчиси С.Лидский «Туркестанские ведомости» тўпламида чоп этилган «Тошкентнинг тоғлиқ ҳудудлари» номли мақоласида ҳавола этади⁵.

1954-1955 йилларда Тожикистоннинг Қоратегин воҳасида археологик тадқиқотларини олиб борган археолог олимлар Қалаи Имлок, Қалаи Жамахур, Қалаи Деви сафид сингари археологик ёдгорликларни маҳаллий аҳоли Ҳазрат Али билан боғлашлари тўғрисида ривоятлар мавжудлигини таъкидлаб ўтган эдилар⁶. Шунингдек, шарқшунос А.В.Станишевский ҳам ўзининг Тожикистонга қилган сафарлари ҳақидаги асарларидан бирида Помирдаги «Шаҳри Барбар» қалъаси ҳам Ҳазрат Али билан боғлиқлиги ҳақида маълумотлар келтириб ўтган эди⁷.

1959-1960 йилларда Сурхондарё вилояти Денов туманидаги Далварзинтепа археологик ёдгорлигида тадқиқот ишларини олиб борган Г.А.Пугаченкова (1915-2007) ҳам маҳаллий халқ орасида Далварзинтепа ҳақидаги Ҳазрат Али

¹Бартольд В. В. Сочинения. Том IV. М.: Наука, 1966. С.90.

²Пулатов У. П. Чилхужра. Д.: Дониш, 1975. С. 7.

³Ҳасанов.Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. – Б. 53.

⁴Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976. С. 35.

⁵Лидский С. Горные окрестности Ташкента // Туркестанские ведомости. №48. 1886. С. 184. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг қўлёзма ва хужжатлари фонди. КП №5858.

⁶Мандельштам А. М, Розенфельд А. З... – Б. 98.

⁷Абаева Т. Г. Исследования А. В. Станишевского (Азиза Ниалло) о Памире // Страны и народы Востока. Вып. XVI. Памир. М.: Наука, 1975. С. 279.

билан боғлиқ ривоятлар мавжудлигини таъкидлаб, бу тўғрисида Дол Зол ривоятини келтиради. Унга кўра, қадимги Далварзин шаҳрини олиш учун Ҳазрат Али Дол Зол исмли мажусийлар подшоҳига қарши уч ой жанг қилган экан¹.

Қарши шаҳридаги Ерқўрғон ёдгорлиги ҳақида ҳам худди шундай ривоятлар мавжуд². Бухоронинг қадимги Пайканд шаҳри тўғрисида ҳам Ҳазрат Али билан боғлиқ афсона мавжуд: «Ҳазрат Али Пайкандни қамал қилиб ололмади. Кейин у дор қуриб, дор ўйини кўрсатибди. Умрида дорни кўрмаган пайкандликлар эшикларини очиб чиқиб кела бошлабдилар. Ҳазрат Али одамлар қаерга кириб кетишганини кўрибди ва ҳаммасини қириб ташлабди. Қалъанинг дарвозасини кўпориб отган этган, ҳозир ҳам унинг бориб тушган жойи баланд тепалик бўлиб турган эмиш. Отини ўтлагани қўйвориб, қачон чақирса келар экан. Бу сафар ҳар қанча чақирмасин, келмабди. Қирнинг ўти шунақа кўп эканки, от ўтлашга берилиб кетиб, эгаси чақирганида келмабди. Шунда Ҳазрат Али қарғаган эмиш ва қирнинг устидаги ҳамма нарса тошга айланиб, ўт битмайдиган бўлиб қолган эмиш»³.

Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар мусулмон ўлкаларда кўплаб учрайди. Халифа Алининг Нажаф (Ироқ), Мозори Шариф (Афғонистон), Фарғона водийсининг Шоҳимардон қишлоқларидаги муқаддас мазорларига Аббосийлар, Темурийлар ва Қўқон хонлари даврларида мақбаралар тикланган ва зиёратгоҳ сифатида азалдан эъзозлаб келинган. Шу сабабдан ҳам тарихий обидаларда Ҳазрат Али номи билан боғлиқ бир қатор маълумотлар учрайди. Масалан, Ўзбекистон тарихи Давлат музейи фондидаги бир мрамор тахтачага араб тилида «...Бу дунё бир шаҳар бўлса, унинг эшиги Алдир...» деган ёзув битилган. Самарқандаги Гўри Амир мақбарасининг қош тош (нефрит) қабр тошига Амир Темур аждодлари шажараси қуйиғидача келтирилган:

«Амир Темур кўрагон ибн Амир Тароғой ибн амир Буркул ибн Илангиз ибн амир Ийжил ибн амир Қарочўр-нўён ибн амир Сўғу-чесан ибн амир Эрдамчиарлос ибн амир Қочули ибн амир Туманай». Шудан сўнг шажара Чингизхон

¹Путаченкова Г. А. К исторической топографии Чаганиана // Научные труды. Выпуск 200. Археология Средней Азии VI. Т., 1963. С. 55.

²Сулаймонов Р. Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари.Т.: Маънавият, 2004. – Б. 37.

³Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари.- Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002. – Б. 73.

номи билан давом этади:

«Чингизхон ибн Амир Ясугай – баҳодир ибн амир Буртон-баҳодир ибн амир Қабулхон ибн амир Туманай ибн амир Бойсунғур ибн амир Қойду ибн амир Тутуманин(дутуманин) ибн амир Буғо амир Бўзунжар; «Дутумманинхон, бул аслзоданинг отаси кимлиги номаълум, онаси эса Алонқуво бўлган; ривоятга кўра, бу ҳолат хиёнат қилиш бўлмай, балки ҳақиқий нур воситасида юз берган ва у(нур) Аллоҳнинг шери Али ибн Абу Толиб авлодига мансуб бўлган»¹.

Битигдаги шажаранинг охириги жумласи, яъни Ҳазрат Али номи билан боғлиқ ривоят Ҳофизи Аbruнинг «Зубдат ат-таворих» асаридаги шажарада ҳам, шунингдек Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида ҳам учрамайди. Ушбу ривоят О. Бўриевнинг фикрига кўра тошга битик ўйилган пайтда кўшимча қилинган².

Амир Темур қабридаги ушбу қабр тошини синчиклаб ўрганган таниқли шарқшунос А. А. Семенов Амир Темурни Ҳазрат Алига нисбатан эҳтироми туфайли соҳибқироннинг қабртошига айнан шу сўзларни ёзилишига сабаб бўлганлигини таъкидлаб ўтган эди³. Масалан, Қорахон шажарасида ҳам худди шундай ҳолатни кўриш мумкин. Мазкур шажарада ҳам Амир Темурнинг Ҳазрат Али авлодидан эканлиги тилга олинади⁴.

Айтиб ўтиш жоизки, Чингизхон ва Амир Темур аждодларининг тарихини ўзида акс эттирган Рашидиддин, Мирзо Улуғбек, Мирхонд каби улуғ муаррихларнинг асарларида Аланқува афсонасига тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Мазкур муаллифлар Аланқуванинг гўзаллигига таъриф бераётиб, унинг илоҳий нурдан ҳомиладор бўлганлигини баён этадилар. Жумладан, Мулло Мўсо Сайрабийнинг (1836-1917) «Тарихи Ҳамиди» асарида Аланқувани Ҳазрат Алининг руҳиятидан фарзанд кўрганлиги тўғрисидаги ривоят мавжуд. Мулло Мўсо Сайрабий Аланқува ривоятини келтириш давомида ушбу ривоятга нисбатан ўзининг мулоҳазаларини ҳам баён этиб, жумладан қуйидаги

¹Амир Темур аждодлари. Т., 1992. – Б. 6.

²Ўша асар. – Б. 7.

³Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и эмире // Эпиграфика Востока. М.-Л.: Академии Наук, 1948. № II. С. 53.

⁴Родословная Карахана. Патрона гор. Аулия ата // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899. С. 87-91.

фикрни билдиради: «Менинча, бу ривоятни мундоқ баён қилиш керак. Яъни, Аланқува наслидан мусулмончилик динига кирган хон подшоҳлардан Тўғлуқ Темурхон, Амир Темур Кўрагоний ва уларнинг авлод-жамоати ўзларини иффагли Аланқува насл-авлодига мансуб эканлигини исботлайди. Улар яна: «Аланқувага одам авлоди қўл теккизиб боқмаган. Аланқува фақат нурдан ҳомиладор бўлиб, неча ой ва неча муддат ўтгандан кейин Бузанжирхонни туққан. Биз бўлсак, ана шунинг авлоди» деб фахрланади ва ўзини шухратли деб ҳисоблайди. У кўринган нурни ҳазрати Али каррамаллоху ваҳҳаҳу ёки Жаброил алайҳиссаломнинг қиёфаси деб юқоридаги ривоятга ихлос қиладилар»¹.

Бизнингча, Ҳазрат Алини Аланқува билан боғлашда яна бошқа бир томонлари мавжуд. Бу ўринда ёқутларнинг «Олонхў» (бу Аланқува номи билан боғлиқ бўлса керак - муаллифлар) достонининг тадқиқотчиси И.В.Пуховнинг фикрларига эътибор берсак. Чунки, у асардаги асосий қаҳрамонларнинг кўп ўринда илоҳий бўлиши ҳақида ёзиб, буни шундай изоҳлайди: «Қаҳрамон ва у мансуб бўлган қабиланинг илоҳий келиб чиқиши уларнинг башар наслини бошлаб берувчиликдек алоҳида вазифаси билан боғлиқ. «Олонхў» да келиб чиқиши илоҳий бўлган одамгина ҳақиқий одам саналади. У тақдир томонидан хос, «юксак» аъмоллар учун яратилган»².

Чоржўй (Туркманистон) ва Помирнинг (Тожикистон) Гунта дарёси бўйида Алининг қадамжойлари бўлиб, аҳоли томонидан зиёрат қилинади. Бағсан (Қозоғистон) дарёсининг бўйидаги «Авлиётош»га қозоқлар Ҳазрат Алининг қадамжойи сифатида қурбонликлар келтирганлар. Бокуга яқин Каспий денгизининг айни қирғоғида «Алини оёғи» деб аталувчи тошга ҳам худди шундай муносабатда бўлганлар³. Яқин-яқингача ҳам Кофиристон деб юритиб келинган Ҳиндикуш тоғлари бағридаги Наматгул (Афғонистон) деб аталувчи қишлоқда ҳам Ҳазрат Али номи билан мазор мавжуд бўлган. Мазор ичидаги супада бир неча шамчироқлар ва 2 та шарсимон қора тош бўлиб, ҳар бирининг оғирлиги 1,5 пуддан келади. Афсоналарга қараганда, Ҳазрат Али Панж дарёси водийсини бўйсун-

¹Мудло Мўсо Сайрабий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: Миллатлар наشريёти, 2007– Б. 55..

²Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т.: Ўқитувчи, 1993. –Б.194.

³Климович Л.И. Ислам. М.:Наука, 1962. С. 272.

диришга келганда шу тошларни ўйнаб машқ қилган эмиш¹.

1939 йили Катта Фарғона каналининг қазилиши муносабати билан қадимшунос олимлар каналга ўтган ҳудудлардаги кўплаб тарихий ёдгорликларни тадқиқ этишга муяссар бўлган эдилар. Жумладан тадқиқотчи А. Зайнутдинов ўз кўндаликларида Ашт (Тожикистон) туманидаги катталиги 2x2,5x2 м «Санги Алий» деб аталувчи тош ва у билан боғлиқ ривоят ҳақида ҳам маълумот келтириб ўтади. Ривоятга кўра ушбу тош Ҳазрат Алига тааллуқли бўлган. Шу сабабдан маҳаллий аҳоли томонидан «Санги Алий», яъни Алининг тоши деб ном олган экан².

Хива шаҳрининг Ичан қалъа ташқарисида ҳам Шоҳимардон мозори бўлиб, бу ерга ривоятларга кўра, Ҳазрат Али дафн этилган эмиш³. Бу мазор Турон заминидagi Ҳазрати Алининг етти қабридан бири сифатида эътироф этилади⁴.

Бундан ташқари Навоий вилояти Нурота туманидаги Ғазғон қишлоғида ҳам Ҳазрат Али билан боғлиқ мазор мавжуд⁵. Бу ҳақда халқ бахшиси Раҳматулла Юсуф ўғли қуйидаги маълумотни келтиради: «Ғазғон мраммар кони яқинида Шоҳимардон зиёратгоҳи бор. Айтишларига қараганда, шу ерда бир томнинг ичига оқ мраммардан ясалган чўкиб турган туянинг ҳайкали қилинган. Туянинг боши кесилган. Кесилган боши булоқ бошида ётган эмиш. Баъзилар бу ҳайкал Алининг жасади ортилган туя бўлиб, шу ерга келиб тошга айланиб қолган, деб ишониб сифинишар экан»⁶.

Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Қоратепа қишлоғида ҳам Ҳазрат Али Шоҳимардон номи билан аталувчи зиёратгоҳ мавжуд⁷. Шунини айтиб ўтиш керакки Я. С. Ахметгалеевнинг таъкидлашича, «Кесик бош китоби»

¹Шералиев М. Шоҳимардон ҳақида ўйлар. Ф.: Фарғона, 1993. – Б. 8.

²Зайнутдинов А. Дневники БФК. 1939. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. Ф 1487/0-21.

³Абдурасулов А. Хива. Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 48.

⁴Маньковская Л, Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978. С. 177.

⁵Абашин С.Н. Шахмардан // ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 2. М., 1999. С. 109-111.

⁶Боболардан қолган нақллар. Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев ва У. Сатторов. Т.: Фан, 1998. – Б. 41.

⁷Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. Т.: Ёзувчи, 1998. – Б. 191.

достонидаги воқеалар силсиласи ҳам айнан Нурота билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки дostonнинг бош қахрамони Муҳаммад пайғамбар ва унинг асҳоблари олдида пайдо бўлган вақти ўзини Нур қалъасидан эканлигини айтади¹.

Маълумотларга кўра, XIX асрнинг ўрталарида Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмидаги Уч Турфонда ҳам Ҳазрат Али ва унинг Дулдул отига атаб мазор кўтарганлар². Ушбу зиёратгоҳ ҳақида дастлаб 1909 йилда Н. Н. Пантусовнинг мақоласи чоп этилган эди. Ушбу мақолада қадим замонларда Уч Турфонда Барбар исмли подшоҳ ҳукмдорлик қилган бўлиб, Ҳазрат Али бу ерда унга қарши жанг қилиб унинг устидан ғалаб қозонгач, маҳаллий халқ Ҳазрат Али шарафига зиёратгоҳ бино қилганликлари ҳикоя қилинади³.

Мазкур зиёратгоҳ тўғрисида Мулло Мўсо Сайрамининг «Тарихи Ҳамиди» асарида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «...Қарамаш Сайид ул муслимин шаҳодатликка етгандан кейин, Пайғамбар охири замон, расули раҳмон Али шери яздон каррамаллоху важҳахуни Қаҳқаҳ жоду ва Зумза оташпарастларнинг шаҳрига боришқа амр қилғон экан. Бу чоғда Ҳазрат Али шери яздон, Али шери Худо икки шаҳзодаи киром ва бир неча ёш саҳобозодаларни ҳамроҳ қилиб, савдогар шаклига кириб, ниҳоятда тезлик билан кечакундуз йўл юриб, ушбу шаҳри Барбарга келиб, бир булоқ бошига тушуб, Дулдуллари булоқ бошидаги бир толга боғлаб, қантариб, сувсатуб қўйғон экан... Бу толнинг тагида бир булоқ бор экан. Уни «Айнун сабон» (илонлар булоғи) деб аталар экан. Бир замонда Сулаймон алайҳиссаломнинг амр-фармони бўйича булоққа илонлар тўпланган экан. Ҳазрат Али каррамаллоху важҳахунинг қадами шарифлари бу ерга етганда, у «Ҳэй сабонлар (илонлар), булоқ устидан ўзларини бир тарафга олинлар, Пайғамбар охири замоннинг боргоҳларини тикамиз», деганда илонлар бу булоқ бошидан кўчибди. Лекин булоқ суви илонларнинг заҳри билан аччиқ бўлуб қолғон экан. Шаҳзода киромлар оғиз сув(тупурги)ларини мазкур булоққа ташлабди. Сув яна ширин бўлиб қолибди. Шу сабабдан бу жойни «Сувютқу мазор» деб аталибди...»⁴.

¹Ахметгалеева Я. С. Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». М.: Наука, 1979. С. 34.

²Климович Л. И. Ислам... С. 272.

³Пантусов Н. Н. Мусульманские мазары в г. Уч-турфане и окрестностях его. «Записки РГО по этнографии», СПб. 1994. Т. 34.

⁴Мулло Мўсо Сайраминий. Тарихи Ҳамиди...– Б. 606-607.

Айтиб ўтиш жоизки, Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Хитойнинг шунингдек Гансу вилоятида ҳам мавжуд. Маълумотларга кўра, Гансу вилоятининг Дунг Шиан деб аталувчи мавзейида маҳаллий аҳоли тилида «Гадамгоҳ» номи билан эъзозлаб келинган Ҳазрат Али мазори жойлашган. Мазкур зиёратгоҳнинг деворида Ҳазрат Али ҳикматлари ҳам туширилган¹.

Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар ўрта асрларда мусулмон мамлакатларининг бир қанча шаҳарларида мавжуд бўлган. X асрда яшаб ўтган араб географ олимлари ал-Масъудий ва Ибн Хавқалларнинг таъкидлашларича, ҳижрий 332 (милодий 944)йилга қадар Ҳазрат Алининг қабри аниқ қаерда эканлиги номаълум бўлган. Уларнинг келтирган маълумотларига кўра, ўша даврларда Ҳазрат Алининг қабрини баъзилар Куфадаги масжид ичида деб кўрсатсалар, яна бирлари Мадинадаги Биби Фотима қабри олдида дафн этилган, дея эътироф этганлар. Бу ҳақда Ибн Хавқал ҳатто айрим кишилар, Ҳазрат Али тобути ортилган туя адашган ва арабларнинг ат-Тай қабиласи яшайдиган вилоятда дафн этилган дея сўзлаганликларини эшитганлигини айтиб ўтади². Шунингдек тарихчи Жамол Қаршийнинг (XIV аср бошида вафот этган) «ал- Мулхақот би-с-сурах» («Ас-сурах» га илова») асарида баён қилишича, Ҳазрат Алини кечаси Куфада дафн этадилар. Аммо қабри қаерда эканлиги номаълум бўлиб қолади. Жамол Қаршийга кўра, жаноза намози ўқилгач Ҳазрат Алининг жасади туяга ортилган ва туя ғойиб бўлган. Шу боис ҳеч ким уни қаерга дафн этилганлигини билмай қолган³.

Форс-тожик шоири Носир Хисрав(1004-1084й.й.) ўзининг «Сафарнома» номли китобида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ 13 та зиёратгоҳ мавжудлигини айтиб ўтади⁴. XIV асрда яшаб ўтган тарихчи Ибн Батута ҳам Дамашққа қилган сафари чоғида бу ерда ҳам, Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжудлигини таъкидлаб ўтади⁵.

Ривоятларга кўра, Ҳазрат Алининг васиятига биноан,

¹Мохаммад Джавад Омидварниа. Путь вероисповедания Кобравие в Китай // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.

²Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М.: Наука, 1966. С. 68.

³Джамал ал-Қарши. Ал-Мулхақат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. С. 149.

⁴Носир Хисрав. Сафарнома. Т.: Шарқ, 2003. 92

⁵Путешествия Ибн Батуты(Арабский мир и Центральная Азия). Т.: Главная редакция энциклопедий, 1996. С. 124.

еттита бир хил тобут ясашиб, етти туяга ортиб, етти тарафга юборадилар. Бу туялар қайси мамлакатга бориб тўхтаса, ўша ерга дафн қилишлари буюрилади¹. Шу боис Ҳазрат Алининг ҳақиқий мазори қаердалиги номаълум эканлиги сабабли, унинг қабри Ироқ, Шом, Эрон, Афғонистон, ҳамда Марказий Осиёнинг қадимги шаҳарларида мавжуд эканлиги айтиб келинган ва шу тарзда Ҳазрат Алининг етти қабри мавжуд деган маълумотлар пайдо бўлган².

Ҳазрат Али номи билан машҳур зиёратгоҳлар ҳақида сўз юритганмизда бу муқаддас жойларни яна бошқа Али номли паҳлавонлар билан боғлиқ бўлиши мумкинлигини назарда тутиш лозим бўлади. Чунки, Турон заминида бир қанча Али исмли авлиёлар ва паҳлавонлар кўмиланлиги ҳақида маълумотлар ривоятлар ҳам мавжуд³.

Туркменистондаги машҳур Али Абу Даққоқ мазорини олайлик. Али Абу Даққоқ билан боғлиқ ривоят «Искандар Зулқарнайн» ривоятига ўхшаш бўлиб⁴, унга кўра, мадиналик бева аёлнинг ёлғиз фарзанди Али Абу Даққоқ етти ёшидаёқ паҳлавон келбатли бола бўлган. Унинг куч-қудратини кўрган Ҳазрат Али Хуросонга ғайридинларга қарши кураш учун ўзи билан бирга олиб кетади.

Араблар Ниса шаҳрига келиб, шаҳар ташқарисидаги масжидда намоз ўқиётган чоғларида душманлар ҳужумга ўтиб, уларнинг барчасини қириб ташлайдилар. Фақатгина Аллоҳнинг иродаси билан Ҳазрат Али намозини ўқиб бўлгунга қадар душманлар кўзига кўринмаслиги учун, уни будут ўраб туради. Намоздан сўнг Ҳазрат Али Али Абу Даққоққа уйда беркиниб туришлигини айтиб, ўзи душманларга қарши курашга отланади. Ҳазрат Алининг жангини хонадан кузатиб турган Али Абу Даққоқ хожасига ёрдам бермоқчи бўлиб, жангга кириб ҳалок бўлади. Ҳазрат Али душманларни бир ёқлик этгач, Али Абу Даққоқни дафн этади ва унинг қабри устига гумбаз кўтариб, Мадинага қайтади.

Вақт ўтиши билан аҳолини Ҳазрат Алига бўлган

¹ Тўхтиев Ш. Ўзбекистон ҳудудида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар масаласи // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. Т., 2006. – Б. 53.

²Ўсмонов Й. Жаннат боғи. Ф.: Фарғона нашриёти, 1995. 38

³Алишер Навоий. «Насойим ул-муҳаббат». Ўн бешинчи том. Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968. – Б. 155.

⁴Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. Иккинчи том. Т.: Фан, 1989. – Б. 26.

эҳтироми туфайли Али номи билан боғлиқ барча зиёратгоҳлар унга нисбат берилиб келинган. Шу сабабдан ҳам юртимизда Ҳазрат Али номи билан зиёратгоҳларнинг кўплиги эҳтимолдан холи эмас. Масалан, Андижон вилояти Жалақудуқ туманидаги Шоҳ Қутайба мазори билан боғлиқ ривоятларни олайлик. Шоҳ Қутайба мазори ислом лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (660-715) билан боғлиқ бўлсада, халқ орасида Шоҳ Қутайба Ҳазрат Алининг ўзидир деган қарашлар сақланиб қолганлигини ерлик аҳоли билан олиб борган суҳбатлар чоғимизда амин бўлдик¹. Фикримизнинг далили сифатида Шоҳ Қутайба авлодлари хонадонида сақланаётган «Шоҳ Қутайба Кўкбулоқий Андижоний» насабномасида келтирилган маълумотлар бунга мисол бўла олади. Мазкур кўлёмзада келтирилишича, Қутайба ибн Муслим ота тарафидан Али ибн Абу Толибнинг авлоди эканлиги айтилади². Гарчанд мазкур маълумотлар ҳақиқатдан йироқ бўлсада, Қутайба ибн Муслимнинг Фарғона водийсидаги олиб борган ҳарбий ҳаракатларини ҳам кейинчалик Ҳазрат Алига нисбатан бериб келинган бўлса керак. Бу эса даврлар ўтиши билан Ҳазрат Али ва Қутайба ўртасида қариндошчилик ришталари мавжудлиги тўғрисидаги тушунчаларни келтириб чиқарганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, ахборотчиларнинг айтишларича, улар кексалардан «Қутайба бу Алдир» деган сўзларни эшитганликларини таъкидлайдилар. Нима бўлганда ҳам, Ҳазрат Али тўғрисида афсона ва ривоятларнинг пайдо бўлиш замирида арабларнинг Фарғона водийсига исломнинг илк даврларида қилган ҳарбий юришлари ҳам муҳим аҳамият касб этган кўринади.

¹Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Андижон вилояти, Жалақудуқ туман, Шоҳ Қутайба қишлоғи.

²Мазкур шажара Андижон вилояти, Жалақудуқ туман Охунбобоев шаҳарчасида яшовчи Насруллоҳон Ҳасанов хонадонида сақланади.

ҲАЗРАТ АЛИНИ ТУШДА КЎРИШНИНГ ХОСИЯТИ

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатмоқдаки, Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга аҳолини келишида тушнинг ҳам ўрни катта бўлган. Маълумки, халқ дostonлари ва қиссаларида Ҳазрат Али адолат излаган халқпарвар, жавонмард, футувват аҳлига ҳар доим тушларида йўл кўрсатиб, уларни турли балолардан халос этиши тасвирланади¹.

Бинойининг «Тушлар таъбири» китобида «Ҳазрати Алини ким тушида кўрса, соҳибкаромат, соҳибшижоат ва фараҳманд бўлгай», дея таъриф берилади.

Араб олими Исома ибн Мунқиз(1095-1188) ўз эсдаликларида Ҳазрат Алини тушида кўриб, шифо топган бемор кишилар тўғрисида қизиқ воқеаларни ҳикоя қилади. Исома ибн Мунқизнинг ҳикоя қилишича, узоқ вақтгача оёқдан қолган мосуллик Абду Алининг тушига Ҳазрат Али кириб унга тур, дея амр қилади. Ғаройиб тушдан ўчиб уйғониб кетган Абду Али беихтёр ўрнидан туриб юра бошлайди ва буткул соғайиб кетади².

Ҳазрат Алининг Мозори шарифдаги зиёратгоҳи билан боғлиқ тушлар тўғрисида ҳозирга қадар қизиқарли маълумотлар сақланиб қолган. Айтишларича, Ҳазрат Али Балх аҳлининг тушига кириб ўзининг равзаси қаерда эканлигидан хабар берган экан. Китобларда келтирилишича, улуғ зотларнинг тушида Ҳазрат Алининг намоён бўлиши бу кишиларнинг келгуси ҳаётида муҳим роль ўйнаган. XVI асрда яшаб ўтган тарихчи Сайфиддин Ахсикандийнинг «Мажму ат-таворих» асарида Соҳибқирон Амир Темурнинг тушига Ҳазрат Алининг кирганлиги қуйидагича баён этилган: «Амир Темур Соҳибқирон уйга кириб ухлаган замон тушида Дулдулга минган Ҳазрати Шоҳимардон Муртоза Али каррамuloху ваҳҳахуни кўрди. Ул келдида Ҳазрати Мавлоно Аъзамни учраштириб, зулфиқорни қўлига олиб, Самарқанднинг ҳар бир кўчасида ҳар бир одамга уни кўрсатиб бундай деди: «Саид Мир Жалил Мавлоно Аъзам бизнинг фарзандимиз. Кимда ким унга кек сақлаб, унга душманлик қилса, ул бизнинг

¹Абу Муслим жангномаси. Т.: Ёзувчи, 1992. – Б. 91.

²Усама ибн Мунқиз. Книга назидания / Перевод М.А. Салье. М.,1958. С.270.

душманимиз бўлади. Дулдулни жиловиди Саид Бурҳониддин Қилични кўрди. Саид Бурҳониддин қилич билан хонзодани урганда ул иккига бўлиниб қолди. Амир Темур уйқусидан уйғониб, кўрқинч пайдо бўлди»¹.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Сайфиддин Ахсикандий келтирган Амир Темур ва Ҳазрат Али билан боғлиқ туш воқеасига ўхшаган яна бир мисол Амир Темур тарихи ҳақдаги асосий манба ҳисобланган XV асрнинг машҳур тарихчиси Шарафиддин Али Йаздийнинг «Зафарнома» асарида ҳам келтирилган бўлиб, унга кўра сафарда юрган Амир Темурнинг тушига Шайх Бурҳониддин Қилич (Ҳазрат Али авлоди) киради. Шунда Амир Темур ул зотнинг истиқболига шошилиб, Смарқандда касал ётган ўғли Жаҳонгир Мирзонинг саломатлигини Худои таолодан тилашни ул зотдан илтижо қилади. Шайх Бурҳониддин ўшанда бу иш Худога аёндир дейдилар. Уйқусидан чўчиб уйғонган Амир Темур зудлик билан Самарқанддан хабар келтириш учун чопар йўллайди. Кейин маълум бўладики, Жаҳонгир Мирзо вафот этган экан².

Тарихчи Ибн Арабшоҳнинг (1389-1430) «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асарида келтирган маълумотларига кўра, Амир Темур саройидаги олимлардан бири Алоуддин ат-Табризийнинг шатранж бобида доврўғ қозониб, Амир Темурнинг юксак ҳурматиға сазовор бўлишида ҳосиятли тушининг ўрни катта бўлган³.

Ҳазрат Али мазорини зиёрат қилган ота-оналар шу сабабдан фарзандларига тушда кўрган воқеалар асосида Ҳазрат Али билан боғлиқ исми кўйганлар. Кўп ҳолларда зиёратчилар тушларида Ҳазрат Алини бефарзанд аёлларға бешик ёки бирон бир буюм берганлигини кўрганларини таъкидлайдилар. Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, бўлажак фарзанднинг отасиға тушида «Агар ўғил кўрсанг, исмини Алишер қўйгин», деган овоз эшитилган ёки нуроний чол ҳозир бўлиб, бу сўзларни айтган⁴.

¹Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(мажму атут-таворих). Бишкек.: Акыл, 1996. – Б. 78.

²Каттаев К. Махудуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994. – Б. 14.

³Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т.: Меҳнат, 1992. – Б. 86.

⁴Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

ШОҲИМАРДОН ЗИЁРАТГОҲИ

Фарғона водийсининг сўлим масканларидан бири Шоҳимардон қишлоғи бўлиб, у Фарғона шаҳридан 60 км жанубда, Олой тоғ бағрида жойлашган. Шоҳимардонда «Арчамозор», «Толмозор», «Тошмозор», «Белмозор», «Зиркмозор» номли мозорлар бўлиб, булар ичида Ҳазрат Али билан боғлиқ рамзий мозор ва зиёратгоҳлар машҳурдир.

1998-2008 йиллар мобайнида олиб борган тадқиқотларимиз натижасида Шоҳимардон зиёратгоҳи тарихи бўйича бир нечта қўлёзма манбалар аниқланди:

1. «Ҳадис Шоҳ Порсин» деб аталувчи қўлёзма¹;
2. Муаллифи номаълум «Равзат ул ансоб» деб аталувчи қўлёзма²;
3. Шоҳимардон мозори фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Ҳазрат Али қиссаси»³;
4. «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» қўлёзмаси⁴;
5. Ҳазрат Али авлодлари хонадонларида сақланаётган шажара, насабнома ва турли қозилик ҳужжатларига доир васиқалар⁵;
6. Ўзбекистон Ресубликаси Марказий Давлат архивида сақланаётган ҳужжатлар⁶.

¹«Ҳадис Шоҳ Порсин» қўлёзмаси Фарғона вилояти Учкўприк тумани Ёйилма қишлоғида яшовчи Нуриддинхўжа Улуғхўжаев хонадонидида сақланади.

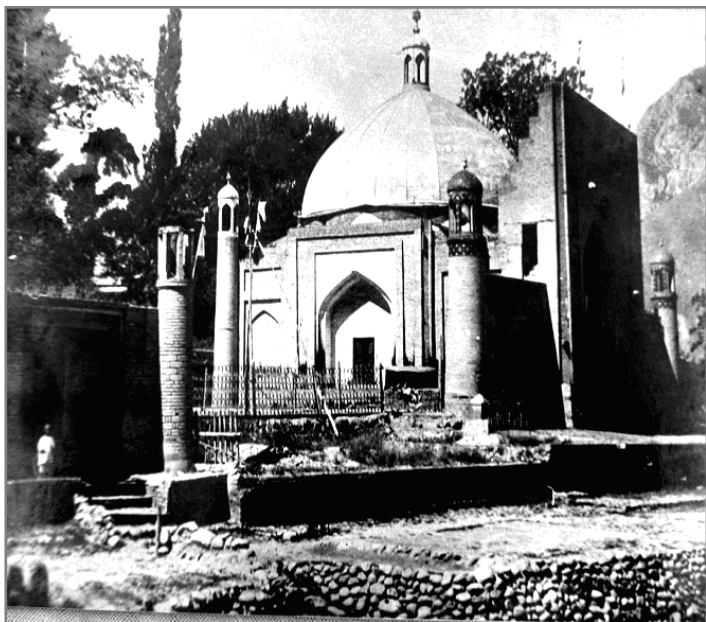
²«Равзат ул ансоб» қўлёзмаси Марғилон шаҳри, Жўрахон Султонов кўчасида яшовчи Ахрорхон Қиличхонов хонадонидида сақланади.

³«Ғазотномаи Шоҳ Жарир» қўлёзмаси Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи Одинахон Шерматова хонадонидида сақланади.

⁴Қаранг: Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003

⁵Қаранг: Синьцзян ва Фарғонада топилган мозор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Муминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3.

⁶ ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП№ 1, № 1821. л. 3.

*Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳазрат Али мазори.
1928 йилда олинган сурат.*

Ҳазрат Алининг Фарғонадаги мазори тўғрисида 1906 йилда кўчирилган Шоҳ Ҳаким Ҳолиснинг «Ғазотномаи Шоҳ Жарир» достонида Ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазорига бағишланган шеърӣ қисса ҳам мавжуд. Мазкур қўлёзмада Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорининг серфайзлиги ҳақоя қилинади.

Айтиб ўтиш жоизки, Шоҳимардон зиёратоҳининг фазилатлари борасида айниқса «Ҳадис Шоҳ Порсин» қўлёзмасида қизиқарли ривоятлар ҳикоя қилинади. Мазкур қўлёзманинг сюжети «Хайрул Буддон Ўш шаҳри» («Ўш – шаҳарларнинг энг

яхшисидир»), рисоласига жуда ўхшайди¹. «Ҳадис Шоҳ Порсин»да таъкидланишича, Муҳаммад пайғамбар(с.а.в)га Жаброил алайҳис салом Форсин қишлоғидаги мазор тўғрисида хабар келтиради. Унга кўра, Форсин қишлоғи келгусида жуда серфайз масканга айланади. Чунки Форсин қишлоғига Ҳазрат Али ибн Абу Толиб дафн этилади. Жумладан, «Ҳадис Шоҳ Порсин» қўлёзмасида «Форсин қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорига зиёратга келган киши ўша ерда икки ракат намоз ўқиса, жамики гуноҳлардан фориғ бўлади ва бунинг савоби бошқа жойда ўқилган бир неча ракат намозга тенг келур» дейилади².

XIX асрнинг охири XX аср бошларида чоп этилган рус географ ва тарихчиларининг аксарияти Фарғона водийси тўғрисида келтирган маълумотларида Шоҳимардон хусусида алоҳида тўхталиб, маҳаллий аҳолининг энг муқаддас жойларидан бири сифатида эътироф этганлар³. Жумладан, А. Ф. Миддендорфнинг таъкидлашича, Шоҳимардон мазори халқ орасида «Ҳазрати Шоҳимардон» номи билан ҳам машҳур бўлган⁴.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида номлари зикр этилган тадқиқотчиларнинг Шоҳимардон мазори тўғрисида келтирган маълумотларидан батафсилроқ маълумотлар ҳозиргача кам учрайди. Рус тадқиқотчилари нафақат Ҳазрат Али мазори ҳақида маълумот берибгина қолмай, унинг ташқи кўриниши ҳақида қизиқарли суратларни тасвирлашга ҳаракат қилганлар. Жумладан В.И.Масальский томонидан тайёрланган «Туркистон ўлкаси» номли китобида

¹ Қаранг: Рисолайи Ҳайри билод. Фарғона вилоят ўлкашунослик музеи. Қўлёзмалар фонди № КП 4432.

²Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор хужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Қаваҳара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3. – Б. 89-96.

³Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатская ханства. СПб. 1892 С. 407.

⁴ Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. . Прибавление IV.А. XX.

Ҳазрат Али мазорини XIX асрнинг охирларидаги умумий кўриниши тасвирланган¹.

Рус тадқиқотчиларининг Шоҳимардон тўғрисида келтирган маълумотлари чиндан ҳам асл ҳақиқатга тўғри келади. Зеро, хонлик тахтига ўтирган ҳар бир янги хон Шоҳимардонни зиёрат қилишни асло қанда қилмаган. Масалан, ҳужжатларда келтирилган маълумотларга кўра, Худоёрхон хонлиги даврида ўз оиласи билан Шоҳимардонга тез-тез зиёрат қилгани бориб турган². Бу эса, ўз навбатида Шоҳимардон зиёратига янада кўплаб аҳолини келишини таъминлаган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Қўқон хонлари ҳаётида Ҳазрат Али номи ўзига хос ўрин тутганлиги тарихий манбаларда ҳам қайд этилади. Чунки ҳар бир хон тахтга ўтирар экан, ёки жанг майдонига кирар экан, «Али Шери Худо доимо бирга бўлсин» деган сўзни такрор-такрор айтишга одатланган эдилар. Хусусан, XIX асрда яшаб ўтган Зиёвуддин Маҳдум (Маҳзуний)-нинг «Фарғона хонлари тарихи» асарида айнан шундай маълумотларни кўриш мумкин³.

Шоҳимардон қишлоғи қадимдан Фарғона водийси халқлари томонидан муқаддас жой сифатида эъзозланиб келинган. Бу ҳолат исломга қадар ва ислом кириб келган илк даврлардан бошлаб давом этиб келмоқда. 1969 йилда Шоҳимардон қишлоғидан 12 км жанубда Оқ сув дарёсидан бўйидаги денгиз сатҳидан 2100 баландликда жойлашган Катта камар ғоридан топилган тасвирлар Шоҳимардонда одамлар бундан бир неча минг йиллар бурун ҳаёт кечирганлигидан далолат беради. Бу ғорни қадимги одамлар неолит давридаёқ (эрамизгача тахминан 5-3 минг йиллар аввал) муқаддаслаштирган эди. Чунки, ғордаги қадимги даврларда тошларга чизилган суратларда одамларни ов билан боғлиқ маросимларни бажара-

¹Масальский В.И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 707.

²Троицкая А. Л. Католог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. С.374.

³Магзуни. Фарғана хандаринин тарихи. Бишкек, 2007.

ётган ҳолати акс этирилган. Бу эса Шоҳимардондаги муқаддас қадамжолар исломдан аввал ҳам мавжуд бўлганлиги фикримизга яққол далил бўлади. Катта камар ғорини кейинчалик диний маросимлар учун муқаддас жой вазифасини ўтамай қўйганлигини В.П. Огудин қуйидагича изоҳлайди: «Ғор муқаддас жой сифатида ўз аҳамиятини XX аср бошларига келиб эмас, балки ундан олдинроқ вақтда йўқотган. Бунга сабаб ғорга яқин бўлган аҳоли яшаш жойларида XVII асрдан бошлаб Ҳазрат Али, Ёрдон ота зиёратгоҳларининг пайдо бўлишидир»¹. Унинг ушбу фикрларини элшунос олим С.Н.Абашин ҳам тасдиқлар экан, Ҳазрат Али билан боғлиқ мазкур зиёратгоҳни пайдо бўлиш даври, XVII-XVIII асрларга мансуб эканлигини таъкидлайди². Бироқ бу борада олиб борган изланишларимиз давомида Шоҳимардон қишлоғида ундан олдинги даврларда ҳам зиёратгоҳ мавжуд бўлган деган тахминга келишимизга асос бўлди. Гарчанд ўша зиёратгоҳ айнан Ҳазрат Али номи билан бўлмаса-да, маҳаллий аҳоли томонидан ғоят эъзозлаб келинганлиги аниқ. Акс ҳолда денгиз сатҳидан 1540-1570 м баландликда жойлашган зиёратгоҳни қисқа вақт ичида пайдо бўлиб, шу қадар машҳур муқаддас жой сифатида доврўғ топмаган бўлар эди.

Шоҳимардоннинг ҳозирги қабристон ўрнида топилган қабр қайроқтошларидаги ёзувлар бу ерлар айнан ўрта асрлардан бошлаб Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлардан бирига айланганлигини кўрсатмоқда. Шуни айтиб ўтиш керакки, ҳозирги қабристонга дафн этиш 1949 йилдан буён давом этиб келаётган бўлиб, бунга қадар қабристон Ҳазрат Али зиёратгоҳи атрофида эди. Қабрларни кавлаш вақтида бу ерлардан ўрта асрларга мансуб сопол идишлар топилган.

Ҳазрат Али мозори ёнидаги кўҳна қабристон

¹Огудин В.Л. Страна Фергана. М.: Центр стратегических и политических исследований, 2002. С.53.

²Абашин С.Н. Шахмардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006. С. 460.

тўғрисида Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда ҳам маълумотлар учрайди. «Тарихи Шохрухий» асарида келтирилишича 1837 йили Қўқонга олиб кетилаётган Дарвоз ҳукмдори Шох Султон Маҳмуд йўлда вафот этади ва Шоҳимардон мозори ёнига дафн этилади¹. XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон адабий муҳитида етишиб чиққан истеъдодли олим, моҳир табиб ва маърифатпарвар шоир Маҳмуд Ҳаким Яйфоний (1850-1930) ҳам ўзининг «Хуллас ут-таворих» номли асарида ушбу воқеани қуйидагича ҳикоя қилинади: «Қаротегин вилояти, Дарвоз ул йилда футух(забт) бўлди. Шоҳи Қушбегини ул вилоятда волий қилди ва ҳоким Дарвозки, Маҳмуд хон эрди. Бул жониб(томон)га юборди. Йўлда оламдан интиқол (ўтди) қилди. Маҳмудхон жасадини мозори файзи осор ҳазрат Шоҳимардонга дафн қилдилар»².

Шоҳимардон яқинидаги Ўхна қишлоғидан топилган VII-VIII асрга оид туркий қабилаларига мансуб қадимги қабрларнинг топилиши ҳам Шоҳимардондаги ҳаёт ҳамма даврда ҳам қизғин кечганлигини кўрсатмоқда. Қишлоқ Шоҳимардон номини олгунга қадар «Порсин» (Форсин) деб атаб келинган (ҳозирда қишлоқнинг марказий кўчаси Порсин деб аталади).

Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида яшовчи Пўлатхўжа Маманов қўлида сақланаётган «Насабномаи турки» деб аталувчи қўлёзмада айнан Порсин номи билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Мазкур қўлёзма «Насабномаи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» деб ҳам аталиб, унда айтилишича, қўлёзма хижрий 690 (милодий 1291) йилда араб тилидан турк тилига Аҳмад Яссавийнинг жияни Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий томонидан ўтирилган. «Насабномаи турки» қўлёзмасида айнан

¹Бейсимбиев Т. К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-ата.: Наука, 1987. С. 108.

²Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асарининг тошбосма нусхаси. Хўқанд шаҳри. Шмаков босмаҳонасида чоп этилган. 1914. –Б.41.

Порсин номи билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Мазкур насабномада келтирилишича, Ҳазрат Алининг ўғли Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг фарзандлари Шоҳ Абдурахмон, Шоҳ Мансур ва Ҳазрат Порсиншоҳ тобеъинлар билан биргаликда Мовароуннаҳр халқини исломга киргизиш учун келганлар. Насабномада келтирилишича, Ҳазрат Порсиншоҳ ҳам шаҳид бўлиб, Марғилон тоғида ором топган¹.

Маълумки, Шоҳимардон халқ тилида Марғилон тоғи деб ҳам аталган. Демак, Ҳазрат Порсиншоҳнинг бу ердаги қабри туфайли қишлоқ Порсин номини олган ва асрлар ўтган сари унинг асли кимлиги унутилиб кетган кўринади. Ёхуд Ҳазрат Али мазори ёнидаги кичик мазор деб аталувчи Шоҳ Толиб мазори аслида Ҳазрат Порсиншоҳ қабри бўлиши мумкин.

XIX асрнинг охирларида Ҳазрат Алига бағишлаб Шоҳимардонда қурилган гўзал мақбара ва масжид ҳар бир зиёратчини ҳайратга солган. Хўш ўша даврдаги Ҳазрат Али мазорининг таъмирлаш ишларида бошқош бўлиб, уни ўз даврини ноёб меъморий обидаси ҳолига келтирган ким? Афсуски, бу меъморий ёдгорликнинг аянчли тақдиридек мазорни тиклаган шахс Шокир мингбошининг қисмати ҳам фожеали яқунланган. Фақат Шокир мингбоши собиқ Совет ҳукуматининг биринчи йилларидаёқ, яъни 1918 йилда душман сифатида отиб ташланган бўлса, у барпо этган мазор ва масжид 30-йилларнинг охирида бузиб ташланди. Шу ўринда Шокир мингбоши ҳақида.

Муҳаммад Шокир Мирзо Қаландар ўғли 1834 йили Риштон қишлоғида туғилган. Отаси Мирзо Қаландар Қўқон хони Худоёрхон даврида саркор, яъни солиқ йиғувчи мансабини эгаллаган эди². Мирзо Қаландар вафот этгач, унинг ўрнида 1881 йилдан бошлаб, 1907 йилга қадар мулло Шокир мингбоши вазифасида турган ва халқ орасида Шокир ноиб,

¹Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана... – Б. 136.

²Абдулахатов Н У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши... – Б. 45.

Шокир мингбоши номи билан машҳур бўлган.

Маълумотларга кўра, Шокир мингбоши 1894-1898 йилларда Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазори ва масжидини обод қилиш учун 60 минг сўм миқдоридаги шахсий маблағини сарф қилган¹. Унинг бу қадар саҳоватпешалиги Чор ҳукумати маъмурларини ҳам ҳайратда қолдирган. Ўша даврда бу қадар муқаддас жойларга ҳайри-эҳсон қилиб уларни обод қилиш ҳар қандай мингбошининг ҳам кўлидан келавермас эди. Шу сабабдан ҳам шоҳимардонлик шоир Мулло Ниёз (1823-1896) «Шокирдай мардни кўрмадим»,² деб ёзган эди.

Маълумотга кўра, 1909 йил бошларида Шоҳимардон ва Ёрдон қишлоқларидаги аҳоли сони 1818 нафар кишига етган³. Ўша даврда Шоҳимардонда олтита масжид бўлиб, улар ичида Ҳазрат Али масжиди ўз даврнинг ноёб меъморий ёдгорликларидан бири сифатида ҳам машҳур бўлган. Л.Костенко Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазорини тахминан 1826 йилда юз берган қаттиқ zilzila оқибатида бузилганлигини айтади⁴. Бизнингча, унинг бу маълумоти ҳақиқатга яқиндир. Чунки маълумотларга кўра, Ҳазрат Али мазорини тахминан 1822 ва 1894 йилда юз берган қаттиқ zilzilалар оқибатида бузилган кўринади.

Ҳазрат Али жангчи баҳодир йигитларнинг ҳам пири ҳисобланганлиги учун Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазорини истиқдолчилик ҳаракатининг намоёндаларидан бири бўлган Мадаминбек (1892–1920) тез-тез зиёрат қилиб турган⁵. Мадаминбекдек истиқдолчилик ҳаракатининг машҳур намояндаси ўлимидан сўнггина большевиклар Шоҳимардонга

¹Золотая книга Российской империи. М 1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи кўлёмалар фонди. КП №5998. ПД 912.

²Молло Нияз. Санат дигарстгар. Бишкек, 1993. – Б. 82.

³Список населенных мест Ферганской области. От Ферганского областного статического комитета. Скобелев, 1909. С.77.

⁴ Гулянец Л. Легенды и были Шахмардана. Ферганские зори, 20.04.2002.

⁵Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане... – Б. 25.

боришга журъат эта олдилар, холос.

Бу Мадаминбек ўлимидан бир йил ўтар-ўтмас бир пайтда юз берди. 1921 йили декабр ойининг охирларида большевиклар билан Нормат махсум ўртасида бўлган жангда мазор ва масжид ёндириб юборилган¹. XX асрнинг бошларида ҳар йили июл ва август ойларини ўзида Шоҳимардонга 15 мингдан ортиқ зиёратчилар келишган. Зиёратчиларнинг бундай кўп келиши туфайли Ҳазрат Али мазорининг шайхлари қўл остида ҳар йили 80000-100000 минг сўм маблағ тўпланиб борган². Бу албатта собиқ Совет ҳукуматининг Шоҳимардонга нисбатан алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини тақозо этган. Шу сабабдан 1921 йили Шоҳимардонга большевикларнинг ҳарбий қўшинлари талончилик ишларини амалга ошириш учун юборилган эди.

Шоҳимардонлик кексаларнинг айтишларича, масжидда кўплаб ноёб қўлёзма китоблар, хонлар томонидан ҳадя қилинган турли иноятномалар ва вақфномаларнинг барчаси шу ерда сақланган бўлиб, қизил аскарлар Шоҳимардонга кириб келган вақтда «Масжид Худонинг уйи бу ерга улар кирмайди», деб ишонган аҳоли ўзларининг барча ноёб буюмларини масжидга қўйган эканлар³.

Аммо маҳаллий аҳоли қаттиқ янглишганликлари тез орада маълум бўлади. Чунки, асосий воқеалар айнан масжид ичида юз беради. Нормат махсум йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида бошланиб кетган жанг бора-бора масжид худудига кўчади. Отишмалар натижасида масжид биноси ёна бошлайди ва шу тариқа масжид бир неча кун ёнишдан тўхтамаган. Тез орада ўша даврнинг ноёб меъморий обидаси ҳисобланган ҳашаматли масжид,

¹Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда. Т., 1979. – Б. 62.

²Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936. С. 118.

³Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

батамом ёниб, пештоқлари қулаб тушган¹.

Маълумотларга кўра, ёнғин чоғида 47 нафар қизил аскар ҳалок бўлган². Лекин бу маълумотлар аниқ эмас. Шу сабабдан баъзи бир изоҳларни талаб этади. Масалан, Шоҳимардондаги юз берган воқеаларнинг эртаси кунни ёрдамга келган 13-кавелерия полкининг 1-эскадрон командири В. В. Бардадиннинг ахборотига кўра, Шоҳимардонга озиқ-овқат йиғиб келиш учун Каплин бошчилигида 47 отлиқ, жами 48 нафар жангчи борган. Улардан 41 киши масжидди юз берган ёнғин туфайли ўлган бўлсалар, қолган беш киши кейинчалик жароҳат туфайли Фарғона шаҳридаги госпиталда вафот этганлар³. В.В. Бардадин келтирган маълумотларга кўра ёнғин чоғида уч нафар қизил аскар мазор ичида жон сақлаб қолганлар. Буларнинг бири пулемётчи Шошист ва сержант Кузнецов бўлган. Уларнинг тирик қолишлари ҳам жуда қизиқ воқеа. Чунки улар масжид ёна бошлагач, ёнғиндан жон сақлаб қолиш учун масжиддан чиқиб, мазор ичига кирадилар. Мазор ичидаги Ҳазрат Али қабр устидаги тош плитани суриб, қабр ичкарасига тушадилар ва қабр ичидаги одам суяги ёнида бир неча вақтгача ётиб, яширинишга мажбур бўладилар. Қачонки тутундан нафаслари қайта бошлагач қабрдан ичидан чиқишиб, мазорни тарк этадилар⁴. Эътибор беринг, Ҳазрат Али қабри ичида Совет тарихчилари ёзганларидек фақатгина «турли катталиқдаги оддий тош ва кесаклар» бўлмай одам суяклари мавжуд бўлган. Қолаверса, қабр ичида одам суягини кўрган бу икки қизил аскар кейинчалик II жаҳон урушида қатнашиб, ғалабанинг 40 йиллиги арафасида Фарғонага келишгач, олтмиш тўрт йил олдин Шоҳимардонда Ҳазрат Али мазорида юз берган

¹Ермольев Н.И, Ковалев Н.И. Девятнадцать огненных лет. Ростов-на-Дону.: Ростиздат. 2004. С. 36.

²Алимухамедов А... – Б. 17.

³Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235. С.3.

⁴Горшунова О.В. Женское паломничество к свтым местам (по материалам Ферганской долины)// Итоги полевых исследований. М., 2000. С.39.

ёнғинни эсга олар эканлар сўзлари ёлғон эмаслигини қайта-қайта таъкидлаб ўтган эдилар. Дарҳақиқат, уларга ёлғон сўзлашдан бирон бир наф ҳам йўқ эди.

Ҳазрат Али мазорининг ёнғин вақтида бузилиб кетган гумбази 1924 йилда қайта тикланган. Маълумотларга кўра, 1926 йилда Ҳазрат Али мазорида таъмирлаш ишлари олиб борилган ва мазорга халқ амалий санъатининг нодир намунаси сифатида тахминан 4x2 м ҳажмдаги катта янги эшик ўрнатилади. Эшикдаги гулдор бўртма нақшлар орасида «1345 амали усто Умрзоқ Марғиноний» ёзуви туширилган бўлиб ундан кўринадики, эшик 1926 йили марғилонлик машҳур уста Умрзоқ томонидан ишланган. Элшунос олима А. К. Писарчик 1939 йили Марғилонда бўлган вақт усто Умрзоқ билан учрашганлигини ёзади. Унинг келтирган маълумотларига кўра, усто Умрзоқ ўша пайтларда тахминан эллик ёшларда бўлиб, Ўзбекистон ҳукуматининг идораси (СОВНАРКОМ)га ҳам эшиклар тайёрлаган¹.

Бироқ, эшикни тайёрлашда фақат уста Умрзоқгина эмас, балки, занжирсоз уста Абулқосим-хўжа Жамолхўжа ўғлининг хизматлари катта бўлган. Чунки, у эшикни металл қисмини безашда ўз маҳоратини намояндалашган. Шу сабабдан эшикнинг дастагида «Абулқосимхўжа Жамолхўжа» деб ёзилган. Ҳозирги кунда аввалги Ҳазрат Али мазорининг ягона ёдгорлиги сифатида айнан шу эшик сақланиб қолган бўлиб, унинг ўша таҳликали замонларда бизнинг кунларгача етиб келишида ўзига хос тарихи бор.

Маълумотларга кўра, 20-йилларнинг охирларига қадар мазорнинг калитдори сифатида Шоҳимардон шайхларининг вакили бош мутавалли Исмоилхўжа Саид эшон ўғли турган. В.А.Парфентьевнинг таъкидлашича, Исмоилхўжанинг отаси Саид эшоннинг Водил ва

¹Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491. – Б. 38.

Шоҳимардон атрофларида кўплаб муридлари бўлган¹. Бу эса унинг мавқеини Шоҳимардонда ҳам баланд бўлганлигини кўрсатади. Шу сабабдан ҳам Саид эшон вафотидан сўнг бош мутаваллийлик вазифасига унинг ўғли Исмоил эшоннинг тайин этилиши Шоҳимардон халқининг талаб ва истакларига жавоб бера олган. Хазинадор мутавалли сифатида эса, Марғилон хўжаларининг вакили Бузрукхон эшон Лангархўжа эшон ўғли турган. Қўқон хўжалари эса учинчи мозор хўжалигини бошқариш ишини Ғиёсхўжа Салоҳиддин эшон ўғлига топширган эдилар².

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида 1886 йили шоҳимардонлик хўжалар Махмудхўжа Лангархўжа ўғли ва Бобохўжа Калонхўжа ўғилларини Шоҳимардон хўжалари гуруҳи номидан Фарғона вилоят ҳарбий губернаторига ёзган илтимоснома хатлари сақланади. Мазкур ҳужжатлардан маълум бўладики, уезднинг собиқ бошлиғи капитан Дейбнерь 1883 йили ўзининг 5-сонли буйруғи билан Шоҳимардон мозорига мутаваллий вазифасига юқорида номлари зикр этилган шахсларнинг ўрнига Подшоҳўжа эшон Зокирхўжа эшон ўғлини масъул этиб тайинлайди. Бу эса Шоҳимардон хўжаларининг норозилигига сабаб бўлади. Илтимосномада таъкидланишича, Шоҳимардон хўжалари тўғрисидаги Чингизхон ва Амир Темур ва бошқа барча Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган мусулмон хонлари томонидан уларнинг аждодларига берилган ёрлиқлар асосида Марғилон ва Чимён қозилари томонидан чиқарилган ҳукмлари бўлишига қарамай собиқ уезд бошлиғи жаноб Дейбнерь Шоҳимардон мозори мутаваллийси вазифасига бу ишга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кишини тайин этган. Шу сабабдан Шоҳимардон хўжалари ҳарбий губернатордан ўзлари сайлаган хўжаларни мутавали вазифасига тайинлашни сўраб илтимоснома юборган-

¹Парфентьев В. А. Селение Вуадил // Ежегодник Ферганского области. Том III. Г.Новый Маргелан, 1904. С. 64.

²Хатамов А... – Б. 9.

лар. Мазкур илтимоснома қай йўсинда ҳал этилганлиги бизга қоронғу. Аммо ундаги барча Шоҳимардон хўжаларининг номларининг келтирилиши жуда муҳимдир. Чунки шу вақтга қадар биз Шоҳимардон хўжалари тўғрисида бундай маълумотга эга эмас эдик. Хужжатда хўжалар номининг зикр этилиши келгусида бизга Шоҳимардон тўғрисида янги маълумотларни қўлга киритишимизда яқиндан ёрдам беради¹. Ушбу хатда 200 дан ортиқ Шоҳимардон хўжаларини номи келтирилган. Албатта, уларни Шоҳимардон қишлоғида ўрнашиб ҳаёт кечиришларига озмунча вақт керак бўлмаган. Шундай экан Шоҳимардонга қисқа вақт ичида қўп сонли хўжаларни жойланиб мозорга шайхлик қила бошлаганликлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Аксинча улар бу ерда умр кечирганликларига бир неча асрлар бўлганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, таниқли қозоқ олими Чўқон Валихонов (1835-1865) ҳам ўзининг асарларида Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Айниқса, унинг Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазори хусусидаги эсдаликлари диққатга сазовордир. Чунки, Чўқон Валихонов Шоҳимардондаги мазорнинг шайхлари Марғилоннинг Машҳад маҳалласидаги хўжалар эканлигини тилга олади².

Ҳазрат Али мазорига келганлар дастлаб зинадан кўтарилишидан олдин шу Шоҳимардонда ётган барча азизлар руҳига Қуръон тиловат қилишлари лозим бўлган. Бу жой Мозорбоши деб аталган. Ахборотчи Салтанат Эргашеванинг айтишича, бу ерда Оқ мазор номли зиёратгоҳ ҳам бўлган. XX аср бошларида арча ёғоч ётқизилган тикка ва айланма зина йўллар билан чиқилган. Зинадан кўтарилгач, дастлаб дарвозахонага кирилган.

Ўша вақтларда дарвозахона олдига чиқилганда, зиёратчиларни шайхлар дастлаб кичик мазор томон

¹ЦГА Уз. Фонд № И-19. Оп. № 1, № 1821.л. 3.

²Валихонов Ч. Избранные труды. М.: Наука, 1986. С.157.

олиб борганлар. Ҳазрат Али мазори «Катта мазор» деб аталиб, унинг тўртинчи авлодидан бўлмиш Шоҳ Толибнинг 150 м. шимоли-ғарбдаги мазори «Кичик мазор» деб аталган.

Айтишларича, Ҳазрат Алининг Фарғонадаги мазорини биринчи марта Шоҳ Толиб бино қилган экан. Ривоятга кўра, Шоҳ Толиб Макка шаҳрида ҳукмдорлик қилган ва умрини охирида Ҳазрат Алининг етти ўлкадаги мазорини тиклашга аҳд қилибди. Фарғонага келиб, еттинчи мазорни бино қилган вақти қабрдан бобоси Ҳазрат Алининг овози келибди. Шундан сўнг у бу ерда шайх бўлиб қолиб, шу ерда дафн қилинган экан¹. Ахборотчилар Шоҳ Толибни Ҳазрат Алининг авлоди эканлигини таъкидлайдилар. Агар бу маълумотни авлодлар шажарасига қиёсласак, Ҳазрат Алининг олтинчи авлоди Имом Али Ризонинг (милодий 818 йилда ўлдирилган) Саййид Шоҳ Толиб исмли фарзанди бўлганлигини кўришимиз мумкин. Демак, Шоҳ Толиб IX асрда яшаб ўтган. Аммо Саййид шоҳ Толиб Макка ёки Мадина шаҳрида ҳокимлик қилмаган. Бизнингча, Шоҳ Толиб ва Порсиншоҳ аслида битта шахс бўлиб Порсиншоҳ номи аксарият ҳолларда Шоҳ Толиб номи билан машҳур бўлган кўринади. Афсуски, халқ орасида ривоятлар эса мазор ҳақида қисман маълумотлар бериш билан чекланиб қолмоқда. Нима бўлганда ҳам қадимдан бошлаб Ҳазрат Али сингари Шоҳ Толибнинг халқ орасидаги машҳурлиги у билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши учун сабаб бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

«Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» асарида Ёркентнинг машҳур зиёратгоҳи «Ҳафт Муҳаммадон» мазорини тиклаган зот авлиё Шоҳ Толиб сармаст эканлиги таъкидланади².

Бизнинг фикримизга кўра, Шоҳи Толиб Сармастни Ҳазрат Алини қабрини излаб ва унга атаб

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

²Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. – Б. 62.

мозор тиклаганлиги тўғрисида ҳам худди «Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» сингари бирон бир асар мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Балки шу боис маҳаллий аҳоли Шоҳи Толиб Сармаст тўғрисидаги ривоятни Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорига нисбатан берган бўлсалар керак.

*Шоҳимардондаги Шоҳи Толиб зиёратгоҳи.
XX аср бошида олинган сурат.*

Шу ерда Кичик мазор зиёратидан сўнг катта мазорга қараб, мазорнинг қишлоққа қараб турган пештоқи остига юрилган. Кичик мазор олдида бешик тош ёки тешик тош деб аталувчи тош бўлиб, зиёратчилар тошни ҳам зиёрат қилганлар. 1947 йили фотосуратчи П.Панченко Шоҳимардонга борган зиёратчиларни муқаддас тошларни зиёрат қилаётган ҳолатини суратга туширган эди. Ушбу сурат ҳозирда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейида №5611 рақам остида сақланмоқда.

Кичик мазор ва Катта мазор ўртасида яна бешта

қабрлар бўлган¹. Бизнингча, ушбу қабрлар Шоҳимардон хўжаларига тегишли бўлса керак. Бу қабрлар ҳам зиёрат қилинган, Катта мазор, яъни Ҳазрат Али мазорига қараб юрилган. Ушбу мазорни зиёрат қилиш ҳар бир зиёратчи учун фарз ва қарз саналган. Элшунос олима Р. Я. Рассудованинг бу ҳақдаги фикрлари янада қизиқарлидир. Унга кўра, Фарғона водийсида еттита мазор энг муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланган: 1. Ўш (Тахти Сулаймон); 2. Жалолобод (Ҳазрат Айюб); 3. Аравон (Алининг қадамжойи ва Дулдул ота мазори); 4) Кампир равот (Алининг қадамжойи); 5. Ҳайдаркон-Қадамжой (Алининг қадамжойи); 6. Шоҳимардон (Алининг мазори); 7. Сўх (Йигит-Али-Пирим Алининг қадамжойи.² Ушбу маълумотларга эътибор беринг, мазкур зиёратгоҳлардан бештаси Ҳазрат Али билан боғлиқ бўлиб, ривоятларга кўра мазкур еттита мазорни ҳар бир мусулмон умри мобайнида зиёрат қилиши керак бўлган. Улардан бирини дастлаб бир ёшида (қариндошлари билан) охиргисини 63 ёшида, яъни пайғамбар ёшида зиёрат қилиши лозим экан³.

Маълумотларга кўра, Ҳазрат Али йигитларнинг пири бўлганлиги учун унинг мазорига ёшларнинг зиёрат қилиши йил бўйи давом этган. Айниқса, сайиллар вақти йигитлик даврини бошидан кечираётган зиёратчилар кўп жонлиқ олиб келганлар. Масалан Сўх туманидаги Ҳазрат Али зиёратгоҳидан оқиб чиқаётган сувни олиб боришиб, Алидек жасур бўлишини тилаган ҳолда ўғил болаларга сепганлар⁴.

Собиқ советларнинг мустабид тузуми даврида Шоҳимардон зиёратгоҳи бир неча маротаба бузиб юборилган. Бироқ маҳаллий аҳоли ва зиёратчилар мазорни тиклашда давом этганлар. 1951 йилга келиб, зиёратчилар сонининг бениҳоят кўпайиб бораётган-

¹Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка. 7 отд. Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235. С.2.

²Рассудова Р.Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орашемого земледелия // СЭ. 1985, №4. С. 96.

³Рассудова Р.Я... – Б. 97.

⁴Ўша асар, ўша бет.

лигидан ташвишга тушган маҳаллий раҳбарлар ҳукуматнинг қарори билан Ҳазрат Али қабрини бузиб юборганлар¹. Уша мудҳиш воқеани гувоҳи бўлган шоҳимардонлик кексаларни айтишларича, зиёратгоҳни эрта тонгда хали одамлар ширин уйқудан уйғонмаган пайтда бузишга киришганлар.

Орадан ярим аср ўтиб мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ҳазрат Али мазорини қайта тиклашга киришилди. 1993 йилга келиб марғилонлик уста Саййид Акбаралихон Омонуллахон тўра ўғли, Исоқжон Охунов бошчилигида Шоҳимардонда Ҳазрат Али мазори яна қад кўтарди.

Ҳозирги кунга қадар халқимизда қайси бир киши «Шоҳимардонга бораман», деб ният қилган бўлса, албатта бориши лозимлиги, акс ҳолда унга зиён етиши тўғрисида қарашлар сақланиб қолган. Абу Муҳаммад Маҳбубий Марғилоний (1928–2007) айтганидек: «Бир одам сизларга зиёратга борамиз, деса йўқ деманглар, айниқса, ҳазрат Шоҳимардонга, чунки улуғлар зиёрати мустаҳаб бўлса ҳам фойдаси жуда кўпдур, тириклигида одамлар қанча фойдаланасалар, ўтганларидан кейин неча баробар ортиқ фойдаланса бўлади, тажрибада жуда кўп кўрилган, ўтганидан кейин улар Аллоҳ таолонинг олдида бўлишади ва гуноҳлари қолмайди, фойдаси кўп тегади»².

¹Саксонов Т... – Б.17.

²Шайх муфассир мутаққий Абу Муҳаммад Маҳбубий Марғилоний ҳазратларининг фарзандларига қилган насиҳатлари. Фарғона.: Фарғона, 2005. – Б.27.

ХОТИМА ЎРНИДА

Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо бўлишида, юқорида таъкидлаб ўтканимиздек, муқаддас жойларнинг географик ҳолати ҳам муҳим рол ўйнаган. Чунки, ғорлар, баланд тоғлар, булоқлар, сой ва дарёлар ҳамда улкан дарахтларнинг барчасида Ҳазрат Алини ардоқлаш ўз ифодасини топган. Маҳаллий аҳоли томонидан табиат ёдгорликларини Ҳазрат Али билан боғлаш анъанавий характерга эга. Шу сабабдан айниқса тоғли ҳудудлар ва улардаги сув ҳавзаларида Ҳазрат Алини ардоқлаш кенг тарқалган. Бунинг сабабларидан бири бизнингча халқ китобларида Ҳазрат Али билан боғлиқ воқеалар айнан тоғлиқ ҳудудларда юз беради. Чунки, тоғу тош ва оқар сувлар унинг баҳодирлигини намоён қилиш учун жуда қулай объект бўлиб, кишилар Ҳазрат Алининг бундай қаҳрамонликларини реал воқеа сифатида тасаввур қилишларига имкон берган. Шу сабабдан ҳар бир табиатнинг нодир ёдгорликларига аслида Ҳазрат Алининг қудрати маҳсули сифатида қараб келинган. Бу эса вақтлар ўтиши билан жойларни тўғридан тўғри Ҳазрат Али билан боғлашга йўл очиб берган. Халқ китобларидаги жой номлари шу тарзда маҳаллий ҳудудларга ҳам нисбат берилаверган. Ҳазрат Али исломдан аввалги мавжуд қаҳрамонлар ва авлиёлар культуни ўзида мужассам этганлиги боис ҳам маҳаллий халқлар томонидан ардоқланиб асрлардан асрларга анъанавий тарзда ўтиб келди. Ҳазрат Али Марказий Осиёдаги Искандар Зулқарнайн, Паҳлавон Рустам, Хизр, Эр Хубби, Сулаймон пайғамбарлар сингари машҳур афсонавий ва тархий шахсларни сиймосини ўзида мужассам эта олди.

Ҳазрат Али ҳақида жуда кўплаб асарлар ёзилган, ул зот билан боғлиқ сон-саноксиз ривоятлар, дostonлар, афсоналар халқ орасида юрсада, уларни

тўплаш, шарҳлаб, айрим аниқликлар киритиш, қадимги ва ҳозирги қарашлар билан солиштириш амалга оширилмаган эди. Рисолада асосан, Фарғона водийсидаги қадамжолар ҳақида сўз борсада, Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида, шунингдек Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги зиёратгоҳлар ҳам тилга олинади.

Яқин йилларгача ҳам мазкур тадқиқот мавзуси билан боғлиқ изланишлар икки – кўпинча бир-бирини инкор этувчи йўналишда, яъни диний-исломий ва илмий-атеистик руҳда олиб борилар эди. Уларнинг нафақат ёзилиш услубларида балки, тарихий фактлар, воқеалар, шахслар, маълумотларга ёндашувларида ҳам ички антагонизм – кучли зиддиятлар акс этиб турарди. Айниқса, бирида ёзма манбалар, оғзаки, маълумотларга танқид, киноя тарзида ёндошса, иккинчисида аксинча, тарихчи олимларнинг изланишлари, топилган археологик манбаларга ишончсизлик билан қаралган.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу китобда ҳам илмий, ҳам диний манбаларга, жумладан ахборотчиларнинг оғзаки шоҳидликларига ҳам кенг ўрин ажратилган. Қардош халқлар – тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар орасидаги Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳларга алоҳида эътибор қаратилди.

Биз тўпланган манбаларнинг ҳаммасини ҳам ҳукмингизга ҳавола эта олмадик, албатта. Бинобарин, мазкур мавзу билан боғлиқ тадқиқотлар давом этиши шубҳасиз. Чунки, Ҳазрат Алининг шахсияти ва ҳаётига бўлган эътибор халқимиз орасида сўнмас экан, келажакда бундан-да қамровли ва қизиқарли рисоалар ёзилаверади.

М У Н Д А Р И Ж А

Ҳазрат Али Шоҳимардон	3
Ҳазрат Али авлодлари	19
Ҳазрат Али ва Дулдул	26
Ҳазрат Али – Али чинор	34
Ҳазрат Али номи билан боғлиқ жой номлари ва зиёратгоҳлар	37
Ҳазрат Алини тушда кўришнинг хосияти	50
Шоҳимардон зиёратгоҳи	52
Хотима ўрнида	69

Маънавий-маърифий оммабон нашр

**Нодирбек Абдулаҳатов, Толибжон Ғозиев,
Исмоилжон Тўхтабоев**

ШОҲИМАРДОН ЗИЁРАТГОҲИ

Мухаррир:	М. Иброҳимова
Тех.муҳаррир:	С. Жўраев
Дизайнер:	У. Жабборов
Мусахҳих:	Т. Акбарова

Босишга рухсат этилди: 26.01.2009 йил. Бичими: 84x108_{1/16}.
Ҳажми: 4,5 б.т. Адади 1000 нусха. Буюртма № 03.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«ФАРҒОНА» нашриёти.
150114. Фарғона шаҳри, С. Темура кўчаси, 28-уй.

«ЖАҲОННАШРИЁТ» ХК босмаҳонаси.
150114. Фарғона шаҳри, Герцен кўчаси, 2-уй.
Лиц. № 22-1568. 2007 йил 27 июль.